

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	13
'Aho	Tusite, 12 Mā'asi 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Tauelangī Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafongonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafongonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafongonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafongonga Kakai

Fakafongonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafongonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafongonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafongonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafongonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafongonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafongonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 13/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Tusite 12 Ma’asi, 2019
Taimi: 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2019
		4.2 Fika 10A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019
		4.3 Fika 14/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisa Kolo 2019
		4.4 Fika 11/2019: Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa’anga Hu Mai 2019
		4.5 Fika 12/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hu Mai 2019
		4.6 Fika 13/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Ngaue’aki 2019
		NGAAHI TU’UTU’UNI
		4.7 Fika 1/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Pule’i) ‘o e Sino’i Pa’anga Malolo Mei He Ngaue 2016

		4.8 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		4.9 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		4.10 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
		NGAAHI LIPOOTI FAKATA'U
		4.11 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		4.12 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 05		NGAAHI TU'UTU'UNI
		5.1 Fika 1/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.2 Fika 2/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		5.3 Fika 3/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.4 Fika 4/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		5.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018
		5.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2018
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a e Sea.....	8
Ta’efiemālie kakai ki he fakamatala ‘Ateni Seniale mo ‘ene tu’unga tau’atāina	9
Kole ‘a e kakai ke nau feme’a’aki he Lao mo e Palēmia & Minisita Lao	10
Taukave Palēmia ko e Lao e Pule’anga pea ko nautolu ke talatalanoa mo e kakai	10
Fifili ki he ‘uhinga ‘oku fakavave’i ai talanoa mo e kakai.....	11
Mahu’inga ke fengaue’aki fakataha Pule’anga mo e Fale Alea.....	11
Tali Palēmia ko e lao tatau pe na’e fakahu mai ‘o tali he Fale Alea he 2014 mo e lao he ta’u ni	11
Taukave kehekehe Lao na’e fakahū mai he 2014 mo eni fakahu mai Pule’anga he 2019.....	12
Taukave Palēmia ne ‘osi alea’i fo’i Lao tatau he 2014.....	12
Fakatonutonu ‘oku kehekehe e ongo Lao he ‘oku ‘i ai ‘u fakatonutonu Lao 2019	13
Taukave Pule’anga ko e lao kotoa ‘oku pau ke ‘ave mei Kapineta ki he ‘Ateni Seniale	13
Fakama’ala’ala he kole ‘a e kakai ke nau fepotalanoa’aki mo e Pule’anga.....	13
Kole ke lava atu Pule’anga ‘o talanoa mo e kakai kae ‘ikai ko e lele pe polokalama letiō	13
Fokotu’u ke fakataha fakavahe 3 pe ‘a Tongatapu	15
Fokotu’u ke fakavahenga fili talanoa mo e kakai	16
Kole ke tuku e talanoa mo e kakai ki he Pule’anga ke fakahoko.....	16
Tokanga ki he fokotu’u mei he tēpile kau Nōpele ke fakakonga talanoa mo e kakai.....	17
Tokanga ki he ngali li’aki toenga ‘otu Tonga he polokalama talatalanoa	18
Fokotu’u ‘omai ha sino tau’atāina ke nau fakahoko e talanoa mo e kakai he lao.....	18
Kole ke ngāue’aki ‘initaneta ki ha ngaahi fetu’utaki tohi mai mei muli fekau’aki mo e Lao ...	19
Poupou ki he fokotu’u Tongatapu 3 kae fakakau mai ki ai mo Tonga ni kotoa fakafou he ‘initaneta	20
Fiema’u e a’u hangatonu Pule’anga ki he kakai ‘i Tonga tuku pe ‘initaneta ki he kau muli	20
Taukave Pule’anga ko e ngāue’aki tekinolosia a’u ia ki he ngaahi feitu’u faka’ofa taha.....	23
Taukave ‘oku tau’atāina ‘a e ‘Ateni Seniale	24
Fakatonutonu ko e sino ‘Ateni Seniale ko ia na’a ne fa’u mai e Lao	24

Fakatonutonu ‘ikai tau’atāina ‘Ateni Seniale he ko e loea ia ‘a e Pule’anga.....	25
Taukave Sea ko e feme’a’aki femaataaki Pule’anga mo e kakai ko e founa ma’a mo ‘asinisini	26
Taukave ko e me’a pe taha ai á e Fale ko e fakahā loto fou he pāloti.....	27
Tui Pule’anga ko e letiō ‘oku a’u ki he lotofale lahi taha he fonua	28
Fokotu’u Pule’anga tukuange ke nau lele’i polokalama talatalanoa mo e kakai	29
Tu’uma’u faitu’utu’uni Pule’anga fekau’aki mo e fepotalanoa’aki mo e kakai	31
‘Ikai tui Pule’anga to e ma’u ha ola kehe ka a’utonu Pule’anga ki he kakai	32
Fehu’ia lōloa e polokalama fepotalanoa’aki mo e kakai.....	32
Tali mei he Pule’anga uike pe 1 lele ai talatalanoa mo e kakai	32
Fokotu’u lele meimei māhina 3 talatalanoa mo e kakai.....	32
Taukave Pule’anga kehekehé ko e Lao ‘Inivesi na’e kei ‘i he malumalu ia ‘o e Fale Alea	33
Taukave Pule’anga tukuange ngāue ki he talatalanoa mo e kakai ke nau fai pea toki lipooti mai ki Fale Alea	34
Kole ‘oku ‘i he Kupu 16 Tu’utu’uni Ngāue e Fale ke faitu’utu’uni Sea ki he talatalanoa mo e kakai	34
Fakamahino Sea ‘ikai ha mafai Fale Alea ke faitu’utu’uni ki he Pule’anga.....	34
Fakama’ala’ala Sea he Kupu 16.....	35
Kupu 131 e Tohi Tu’utu’uni malava ke ngāue’aki ke kole ha talatalanoa mo e kakai he lao ..	35
Ngaahi ta’efiemālie kau Nōpele fekau’aki mo e fealelea’aki e Pule’anga mo e kakai	37
Fakamahino Pule’anga kei tu’uma’u pe nau tu’utu’uni	39
Tokanga ki he founa ‘e lipooti mai ‘aki ki Fale Alea.....	39
Tukuaki’i Pule’anga ki he fie’eiki mo ‘ikai anga fie fakatōkilalo	40
Fokotu’u ke tāpuni e Fale Alea he ‘oku ‘ikai ha ‘aonga ‘ene lele	41
Fehu’ia hā ‘aonga liliu ‘a e Fale ‘o Kōmiti Kakato koe’uhi ko e hoha’a mei he fonua.....	44
Me’a e Sea.....	44
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Pangikē Langa Fakalalakaka Tonga, 2019.....	45
Fokotu’u fakatonutonu ke monomono kupu 6 e Lao	45
Fokotu’u ke liliu mei he Kōmiti Kakato ‘o Fale Alea	47
Fokotu’u ki he Pule’anga ke fai ‘enau ‘aki e fakapotopoto ke tuha mo e ‘aho ni.....	48
Kole ke mālōlō ‘a e Fale	51
Poupou ki he fokotu’u ke mālōlō ‘a e Fale	51
Fakahalaki ‘a e tukuaki’i ‘oku fie’eiki e Pule’anga	51

Fokotu'u ke tali he ko e Pangike Fakalalaka 'aonga ia he ngaahi tukui motu 52
Taukave feinga Pule'anga ke tokoni'i mo tokanga'i Pangike Fakalalaka mei Fale Pa'anga 53
Taumu'a e Lao ke fakaivia Pangike Fakalalaka ke ne fakatupulaki sekitoa ta'efakapisinisi 54
Kelesi..... 57
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea..... 58

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e Tokoni Sea e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Lotu

‘Eiki Tokoni Sea: Mou me’a hifo. Kalake, hua mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, Kalake tau taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni. ‘Aho Tūsita 12 ‘o Mā’asi 2019.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<009>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io, lelei Kalake.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, Siaso ‘Ofa ki Vahafolau Sovaleni, ‘Akosita Lavulavu.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui ki he pongipongi ní. Ko e poakí ko ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, poaki toki me’a tōmui mai. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí, ko e tuí ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Tapu ki he ‘Ene ‘Afió Tupou 6. Tapu atu ki he Ta’ahine Kuiní kae ‘uma’ā e Falé ‘o Ha’a Mohefo. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí. Tapu atu

ki he Hou'eiki 'o e fonuá. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae 'uma'ā 'etau kau ngāue. Fakatapu atu ki he kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he ngaluopé. Pea kole pē ke u hūfanga atu he lotu 'a e 'Eikí na'a tau kamata'aki 'i he pongipongi ni. Hou'eiki 'oku tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua Mafimafi 'i he'ene tauhi 'oku fai ma'a e Falé 'eiki ni. Mou laumālie lelei he pongipongi ni, pea ko e kamata'anga ia 'o 'etau ngāue he pongipongi ní. 'Oku pau pē ke tau kamata mo e 'Eikí. Pea 'oku tau lau koloa, lau monū'ia ha fonua 'oku nau kamata mo Sihova pea nau faka'osi'aki pē mo Sihova.

He 'ikai ke u to e fakalōloa koe'uhí 'oku lahi 'etau ngāue 'oku faí. 'E Hou'eiki ko ho'omou 'asenitá pē ena 'oku 'i ai e fo'i Lao 'e 6 'oku 'i lalo he Kōmiti Kakató. Pea ko 'etau 'Eiki Sea 'oku toki me'a mai pē he pongipongi ni. Ka 'oku ne me'a mai ke u tongia e fatongiá he pongipongi ni. 'I ai pē tui mahalo ko 'ene faingamālie pē 'aho ni 'oku me'a mai. 'I ai e ni'ihi 'i he Falé ni na'a nau kole mai kia au ke 'i ai hanau ki'i taimi. Pea te u tuku atu e ni'ihi ko iá ki he 'Eiki Nōpele, Fakafofonga 'Euá ke me'a mai 'o fekau'aki mo e me'a 'oku ne tokanga ki ai. Me'a mai.

Ta'efiemālie kakai ki he fakamatala 'Ateni Seniale mo 'ene tu'unga tau'atāina

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō ho'o laumālie lelei kei ma'u pē ho Seá he pongipongi ko eni. Tapu atu foki ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kalauní pea pehē foki ki he Kau Mēmipa 'o e Fale Alea he pongipongi ni. 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'o makatu'unga 'i he ngaahi fetu'utaki mai pea mei tu'a 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e fepōpōtalanoa'aki ko eni ko ē 'oku fai ko ē 'o fekau'aki pea mo e Laó 'Eiki Sea. Ko e kinautolu na'a nau fetu'utaki mai 'Eiki Sea pea ko e 'uhinga pē ia hono 'omai ko ē he pongipongi ní. Ko e tokolahi 'iate kinautolu na'e 'ikai ke ma'u hanau faingamālie. Pea tokolahi 'iate kinautolu 'ikai ke nau fiemālie ki he fakamatala na'e fai ko ē 'e he 'Ateni Senialé, 'aki e 'uhinga, 'oku 'ikai ke tau'atāina e 'Ateni Senialé 'oku 'i he malumalu ia 'o e Falé ni. Pea 'oku fai tu'utu'uni pē 'a e Pule'angá kiate ia ke ne fai 'a e fakama'ala'ala ko eni 'Eiki Sea, ka 'oku nau pehē 'oku 'ikai ke tau'atāina. Ka ko 'enau kolé 'Eiki Sea na'a nau kole mai na'a nau faka'amu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ka u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Nuku: .. Ke nau Tohi Tangí.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e Hou'eiki. Ko 'eku fakatonutonu atú ko e 'Ateni Senialé 'oku kau he pēnolo. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha taha 'e to e, 'oku kau ia 'i he fo'i pēnolo ko eni ko ē 'o e *Judiciary*. Kapau 'oku 'i ai ha'ane *bias* 'e *bias* ange ia ki he pēnoló 'ikai ki he Pule'angá he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia e Pule'angá 'i hono *hire* ia mo hono *fire* ia. Ki'i fakatonutonu atu pē Sea kātaki.

'Eiki Tokoni Sea: Sai, sai. Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: 'E 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku ou fakahoko atú....

<001>

Taimi: 1010-1015

Lord Nuku: ... 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku fakahoko mai ko ē he kakaí. Na'a tau hanga 'e he Fale ni 'omai e tohi tangi pea 'oku 'ai ki he 'Ateni Seniale ke ne hanga 'o fai ha ngāue ki ai pea na'e 'ikai ke tau'atāina.

'Eiki Palēmia: Sea lava ke u ki'i fehu'i.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io 'Eiki Palēmia ko e hā e me'a 'oku fiema'u he Feitu'u na he ko e taimi ...

'Eiki Palēmia: Ko u fiema'u pē ke mo'oni pē na'e 'i ai e fetu'utaki atu hangē ko mautolu ko ení na'e 'i ai pē 'ū fetu'utaki. Ka ko e toko fiha na'e fetu'utaki atu ka koe?

Kole 'a e kakai ke nau feme'a'aki he Lao mo e Palēmia & Minisita Lao

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e tā mai ko ení na'e tā mai ko ē nau fanongo he pēnolo ko ení 'anepō 'Eiki Sea ko e telefoni pē 21 fakafuofua ki he lau mano ko ē 'o e fonuá ni 'oku ma'u telefoni. Pea ko e 'uhinga ia 'enau kole maí ko 'enau kole maí 'anautolu 'Eiki Sea 'oku nau fiema'u 'enautolu ke nau fēme'a'aki mo honau Palēmiá pea mo e Minisitā Lao ko e hā e 'uhinga e fa'u e lao ko ení. Ko e fakama'ala'ala ko ē na'e fai 'Eiki Sea ko e fakama'ala'ala ia 'e he 'Ateni Seniale 'a e 'uhinga 'o e laó ka 'oku fiema'u he kakaí ke nau fēme'a'aki mo honau Palēmia mo 'enau Minisitā Lao ke fakahoko ange kiate kinautolu 'a e 'uhinga mo e lelei 'o e hala fononga ko ení ko ē 'oku tau fou ai 'Eiki Sea. Ko ia pē ko 'enau kolé pē ia kapau 'e tukuange ha fo'i houa 'e taha ha vahe tolu 'i Tonga ni taha 'i Hihifo taha 'i vahe loto ni taha 'i Hahake fiemālie kakai e fonuá. Ko e kole pē ia. Ko 'enau kole maí koe'uhí ko honau Palēmia mo 'enau 'Eiki Minisitā Lao he 'oku 'ikai ke nau pou pou kinautolu ia ke fakama'ala'ala ange he 'oku 'ikai ke mea'i 'e he 'Ateni Seniale ia 'a e 'uhinga 'a e Pule'anga 'oku nau fou ai he hala fononga ko ení 'Eiki Sea. Ko e me'a pē na'a nau kole mai pea ko e me'a pē ko u kole atu ...

'Eiki Palēmia: Sea lava pē ke ...

Lord Nuku: Pea ko e tuku atu pē ke 'uhí ke mea'i 'e he Pule'anga 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

Lord Nuku: He 'oku 'uhí he 'oku toki faka'osi he 'aho ni 'a e fēalealea'aki ko iá Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'Eiki Nōpele. 'Eiki Palēmia me'a mai.

Taukave Palēmia ko e Lao e Pule'anga pea ko nautolu ke talatalanoa mo e kakai

'Eiki Palēmia: Mālō. Sea tapu atu ki he Feitu'ú na tapu atu ki he Hou'eiki. Ko e tau fanongo lelei pē ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpelé ka 'oku hangē pē ko ia 'oku mau toutou fakahoha'asi ai kimoutolu ko e lao ení 'a e Pule'anga ka 'i ai ha taha te ne fakahū mai ha'ane lao ko hono fatongia ke ne 'alu 'o *consult* 'a e kakaí. Ko e lelei taha ení 'oku mau lava 'emautolu. Ko 'emau tui ko e tokotaha ení 'oku ne 'ilo lahi taha 'oku mēmipa he Fakataha Tokoni pea 'oku 'ikai ke u tui, Sea ...

Siaosi Sovaleni: Sea kole pē 'e me'a pē 'e lava ha ki'i fehu'i.

Lord Fusitu'a: Sea laumālie lelei ki'i tokoni ki he ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ki’i me’a hifo ange ‘a e ‘Eiki Nōpele kae ki’i me’a mai angé Fakafofonga fika 3.
Siaosi Sovaleni: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Hā e me’a ‘oku tokanga ki ai he ko e taimi eni e ‘Eiki Palēmia.

Siaosi Sovaleni: Ko ia. Ko e ‘ai pē ke ki’i fehu’i pē ki’i me’a pē fekau’aki pē mo e me’a na’e tokanga ki ai.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E sai pē ki he Feitu’u na ke fehu’i pē ‘o fekau’aki pē mo e *issue* ko ē ...

‘Eiki Palēmia: Sai pē ia sai pē ‘oange pē ke fehu’i.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō pē me’a hifo ‘Eiki Palēmia fakamolemole.

Fifili ki he ‘uhinga ‘oku fakavave’i ai talanoa mo e kakai

Siaosi Sovaleni: Fakamālō Palēmia. Tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia tapu mo e Fale Alea. Ko e fehu’i pē na’e ‘ohake ‘anepō ‘Eiki Palēmia ko e fakavave’i he ‘oku teu fai e fili ‘o e Fakamaau na’e ‘ohake ‘i he *dialogue* ko eni pē ko e talanoa. Ko e ‘uhinga nai ia ‘oku ‘ai ke fakavave’i ai ke fokotu’u e *Commission* ke nau kau hono fili ‘o e Fakamaau kae ‘ikai ko e pēnolo ko ē ‘oku fokotu’u ‘i he *Privy Council* ?

Tali Pule’anga ne nau tatali ke alea’i Lao ka nau toki fakamahino e ‘uhinga

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ‘uhinga foki ia na’a mau fakahū mai e lao ke mau tali ke tau alea’i ka mau toki lea atu. He ‘ikai ke mau lava mautolu ‘o lea atu he taimi ni he ‘oku ‘ikai ke mou tali ‘emoutolu ia ke alea’i e lao he ‘oku ...

Mahu’inga ke fengaue’aki fakataha Pule’anga mo e Fale Alea

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Eiki Palēmia fakamolemole ‘oku, ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e *consultation* ko ē ‘a e Falé ‘a e Pule’anga ko e liliu e Konisitūtone. Pea ko e tohi tangi ia na’e ‘omai mei tu’a ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e holomui ‘a e Pule’anga kae fai ‘a e talatalanoa ko iá. Fakamolemole ko ‘eku lave’i ki he Fale ni he ‘ikai ‘oku ‘ikai ko e Hou’eiki na’a nau loto ki ai ko e kakai e fonuá ka ko u kole atu pē Hou’eiki Pule’anga fakamolemole mou laumālie lelei pē ‘o, ‘oku ou ‘alu pē taimi ia mo e hikihiki tō ‘a e hikihiki ‘ā ‘a e faha’i ‘a e Feitu’ú na ‘Eiki Palēmia ‘i ai mo e faha’i ‘a e ni’ihi ‘oku ‘i ai mo e falukunga kakai ‘e ni’ihi ‘oku nau fakalongolongo pē ka ‘oku tau faka’amu ke fai mo ngāue fakataha ‘a e fonuá ni. ‘E makatu’unga e ngāue fakataha ko eni ‘Eiki Palēmia mei he Feitu’ú na pē. ‘Ika ko ha me’a ia ‘oku kovi kapau te mou laumālie lelei pea mou me’a atu ki he kakaí hangē ko e kolé. ‘Oku hangē eni ia ko ē ‘oku mou tuputāmaki ka ‘i ai ha ni’ihi mei he Fale ni ‘oku nau ‘oatu ko e le’o ia ‘o e kakaí. Mou laumālie lelei ka ke me’a mai pē ‘Eiki Palēmia fakamolemole ke ‘i ai ha me’a ke tau taha ki ai ka tau hoko atu.

Tali Palēmia ko e lao tatau pe na’e fakahu mai ‘o tali he Fale Alea he 2014 mo e lao he ta’u ni

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ko e faka’amu ia.

<002>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Palēmia: ... Faka’amu ange na’a lava ke tau ngāue fakataha. Ka ko e anga eni ‘a e vakai ‘a e motu’a ni. Taimi ko ē ‘oku tau me’a atu ai kitu’a hē. Makehe atu ‘a e fo’i kulupu ko ē, pea makehe atu ē. ‘Oku kemi ua ma’u pē. Kaikehe! Ko e me’a kehe ia, pea tukuange ia ki tafa’aki, kae ‘ai ‘eku me’a ko eni. Tu’o fiha eni ‘emau fakamanatu atu, ko e Lao ko eni na’e ‘osi alea’i pea tipeiti ‘i he 2014. Ko ‘eku lau hifo ko ē ki he Miniti. Hikinima kātoa ‘a e toko 18, kau Nōpele ...ke ‘oua ‘e ‘ave.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakatonutonu! Ki’i me’a hifo ‘Eiki Palēmia. ‘Io! Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Taukave kehekehe Lao na’e fakahū mai he 2014 mo eni fakahu mai Pule’anga he 2019

Lord Nuku: ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakatonutonu. kapau te ke me’a ki he Lao. Lao ko ē ‘o e 2014 pea mo e Lao ko eni ‘o e 2019. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘u kupu ai ‘oku kehekehe ia. ‘Oku ‘ikai ko ha Lao tatau ia. Kehekehe ia, he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u me’a ia ‘oku to’o mei hē, ‘o fakakakato ‘a e Lao ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘u kupu pea ko e ‘uhinga leva ki ai eku fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ko ha Lao tatau ‘a e 2014 pea mo e 2019 Sea. Ko e fakatonutonu ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e me’a ko eni. Pea ‘oku fiema’u ia ke ‘alu atu ‘o ‘omai ke lau mai ‘a e me’a ko ia, he ‘oku ‘ikai mo’oni ia. Ka tau hoko atu pē mu’a Sea. Talu hono alea’i ‘a e me’a ko eni ‘i he 2014. Pea tukuange ....‘a e Fale Alea.

Lord Nuku: Sea!

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole ‘Eiki Palēmia.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakatatau ‘o e Lao ‘i he tohi ko eni. Me’apango ‘oku ‘ikai ke ‘oatu ki he Feitu’u na. Ka ‘oku ‘osi hanga ‘o tuhu’i mai ai ‘a e kehekehe ‘o e ongo Lao ‘e ua Sea. Kapau ko hono kakano ‘oku taha. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u kupu ‘oku fetō’aki Sea, kapau ‘e ‘oatu ki he Feitu’u na. Ko ‘eku fakatonutonu ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. ‘Eiki Palēmia! Me’a mai.

Taukave Palēmia ne ‘osi alea’i fo’i Lao tatau he 2014

‘Eiki Palēmia: Ka ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni. Na’e ‘osi *out* ‘a e Miniti ko eni. Kātoa ‘a e ‘u feme’a’aki ‘i he fo’i Lao. ‘Osi nofo ‘i he *internet access ki ai ‘a e* tokotaha Tonga kotoa. ‘ikai ngata ai. Na’e toutou alea’i ‘a e me’a ko eni. Ko u fakamanatu ko e me’a ko eni na’e ‘osi alea’i ai. ‘Oku ‘ikai ko ha *issue* fo’ou eni. ‘Oku ‘ikai ko ha tipeiti fo’ou eni.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole. Fakatonutonu! ‘Eiki Palēmia! ‘Ai ange ke mou ngāue fakataha, oua ‘e to e tuhu ki ha taha ‘i he Fale ni. Ko e fakatonutonu pē me’a hifo kae fakatonutonu ‘a e Mēmipa.

Fakatonutonu ‘oku kehekehe e ongo Lao he ‘oku ‘i ai ‘u fakatonutonu Lao 2019

Sāmiu Vaipulu: Ko e fakatonutonu pē Sea, he ko e Lao fo’ou eni. ‘Oku fakafehoanaki ko ē ‘a e Lao fo’ou ko eni, mo e Lao ko ē ‘o e 2014 ‘oku na kehekehe naua. Na’e ‘i ai ‘a e ‘u fakatonutonu ia ai. Pea ko ‘ene to e hū mai ki he Fale ni. Ko e Lao fo’ou ia. ‘Oku ‘ikai ko ha Lao tatau eni ia mo e kuohili.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole Hou’eiki! Ko e Fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai mo e kole mei he tafa’aki ‘a e Hou’eiki Nōpele, koe’uhi ko e kole ‘a e kakai. Ke mou me’a ange pē ‘a e Feitu’u na, mo e Minisitā Lao, ke fakakakato ‘a e fatongia ko ē ‘o e talatalanoa. Ko ia pē! Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao.

Taukave Pule’anga ko e lao kotoa ‘oku pau ke ‘ave mei Kapineti ki he ‘Ateni Seniale

‘Eiki Minisitā Lao: Sea! Ko e Nōpele ko eni ‘o’Eua. Ko u manatu ki he’eku kamata ‘i Fale Alea. Fehu’i mai ‘a e Lao. Ko ia pē na’a ne me’a mai. ‘Ave ki he Fakahinohino Lao ‘a e Pule’anga. Hou’eiki! Ko e Lao kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Pule’anga. ‘Oku pau ke paasi mei he Kapineti ‘ave ki he ‘Ateni Seniale ko ‘ene tau’atāina. Ko ia ‘oku ne fai ‘a e fale’i ‘o e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ko e to e ‘ave ...Ko e to e o ko eni ki he kakai ko e *consultation* ko eni, ke hā? Ko e tangata eni ‘oku tefito ai ‘a e Lao ‘a e Pule’anga. ‘Oku ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai. Pea te u talaatu Hou’eiki ko e kātoa ‘a e kakai ‘oku nau kau mo au. Ko e peseti ‘e 90 ‘oku nau poupou’i.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu Sea!

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Fakama’ala’ala he kole ‘a e kakai ke nau fepotalanoa’aki mo e Pule’anga

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Hangē ko e me’a ‘a e Nōpele ‘Eua, mo e tokolahi ‘o e ni’ihi na’a nau fetu’utaki mai kiate ia pea mo kimautolu kotoa pē. Ko e *public broadcast* ko ē ‘o e fakama’ala’ala. ‘Oku ‘ikai ko ha *consultation* ia. Ko e me’a ko ē ‘oku nau kole ke fai ‘e he Palēmia, ko e *consultation* ia. Ke nau me’a atu ‘o fepotalanoa’aki mo e kakai, ke ‘omi mo e *view* ‘a e kakai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea! Fakatonutonu atu kātaki ko e ki’i fakatonutonu eni ‘Eiki Sea. Ko e talamai ko ē ko e *broadcast* ‘oku ‘ikai ko e *consultation* ia. Ko ‘eku fakatonutonu atu. Ko e lea atu mo e lea mai ‘i he telefoni. Ko e *consultation* ia. ‘Oku hala ‘a e fakakaukau ko ē ... Ka ko hai ‘a e kakai ko ē ‘oku lea mai?

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu Sea!

Kole ke lava atu Pule’anga ‘o talanoa mo e kakai kae ‘ikai ko e lele pe polokalama letiō

‘Eiki Tokoni Sea: Mo me’a ki lalo. Ko e taimi ko ē ‘oku mo me’a lōua ai ki ‘olunga. Te u kole atu leva ho’omo...

Taimi 1020-1025

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole mo me’a ki lalo. Pea ko e taha pē ‘Eiki Minisitā Leipa kehekehe pē faka’uhinga, ‘oku ou vakai au ki he Fale ni ‘i he pongipongi ni, ‘ikai pē ke ‘i ai ha nga’unu ‘etau ngāue ‘atautolu, mou tu’u fefeka pē moutolu Pule’anga ki ho’omou totonu, koe’uhí he ‘oku ‘i ai, ko e ta’u eni ‘e fiha me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki ‘e he Palēmia pea ‘oku falala mai ‘a e kakai ‘o e fonua kia moutolu ke mou me’a mai pea fai hono alea’i pē ‘i Fale ni, ko e kakai ko ena ‘oku nau fai ko eni ‘a e kole ko eni ‘oku ‘i ai pē mo e kakai ‘oku nau tui ‘a e Feitu’u na mo e tafa’aki ‘a e Kāpineti ‘oku mou tokolahi pē ke hoko atu pē ‘a e ngāue ‘i he Fale ni ‘o fakatatau mo ho’omou ma’u ‘oku ‘i he Pule’angá ‘a e liliu ‘a e Konisitūtone pē ko e lao ‘i he fonua ni. Ko ‘eku vakai’i ‘e Hou’eiki he ‘ikai pē ke u lava au ‘o to e fakamā’opo’opo ha poini he ‘e lahi ange ‘a e longoa’a, kā ko ‘eku kole atu pē ‘e ‘Eiki Minisitā Leipa ‘oua te ke fu’u ngāue’aki ho’o founga taukei maheni ‘i he ngaahi me’a ‘aneafi ke ngāue aki ‘i he kuonga ko eni.

Kā ‘oku ‘i ai ha kole mai ‘a e kakai, mou laumālie mou me’a atu ki he kakai, ko ‘eku to e ‘oatu pē ‘ū lea tatau pē ‘i he fakataha’anga ni, mou laumālie lelei kā mou me’a atu ki he kakai. Kapau he ‘ikai kā to e me’a mai ‘a e Sea ‘anai ‘e to e hoha’a’ia ‘a e Sea ‘i he me’a tatau pē. Ki’i me’a si’isi’i pē, ko ho’omou me’a pē ki he kakai, ‘osi, foki mai fakahoko ‘etau ngāue, ‘osi. Ke mea’i lelei pē Minisitā Leipa na’a ku kau ‘i he’etau fakataha ‘i hē na’a ke me’a mai ‘o kole pea mo e ‘Eiki Palēmia fekau’aki mo e lao ko eni, pea na’e ‘oatu leva ‘a e fale’i pea mei he Sea ‘a eni ‘oku tau a’u ki ai. Mou me’a atu kā fai ha tu’utuuni ‘a e Sea pē ko e motu’a ni kiamoutolu Hou’eiki Pule’anga pea mou talangata’a, ko e hā leva ‘a e tu’unga te tau a’u ki ai pehē leva ‘oku fie hā ‘a e Sea, pē ‘oku ngāue’aki hono mafai, ‘ikai, fai pē ‘i he founga hangamālie, ‘afio hifo ‘a e ‘Eiki pea ma’a mo ‘asinisini ‘a e anga ‘etau ngāue. Ki’i me’a faingofua ko ho’o mou me’a pē ‘i he matapā hē, kakai, fai ‘a e talatalanoa atu, hangē ko ē ‘oku tau manavasi’i kae ‘ai pē fu’u telefoni ke ke tangutu koe me’a koe ‘i he fa’ahi ko ē ‘o ‘ai ‘a e fu’u puipui ka ta talanoa telefoni, ‘oku ou ongo’i ‘e au ‘oku ‘ikai ke solova ‘eku palopalema.

‘I he lau ko ia ‘a e tohi ‘a Sione hono vahe 3, vahe fakamuimui taha ia he tohi ko ē ‘a Sione, ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ‘e au ke u faitohi atu ‘aku ia ‘aki ha peni, kā ‘oku ou loto ke u mamata kiate kimoutolu kae hoko ko e fakafiemālie kiate au. Ko e lau ia ‘a Sione, ko e taimi ko ē ‘oku mamata mai ‘a e kakai pea ‘e ma’u ‘a e nonga ai, ko e me’a ko ē ho’omou fu’u malanga mo e tau’aki fakatonutonu ‘ikai ke u lava au ‘o fakatonutonu kimoutolu hou’eiki. Kā ke me’a mai angé ‘Eiki Palēmia ‘oku ou tui ko e fo’i momona ena te ke ma’a ‘i he pongipongi ni.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ‘i he fa’a fakahoha’a atu ‘a e motu’a ni he ko e tēpile foki eni ‘oku ‘amautolu ‘a e lao, pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke mau toutou ‘oatu’emau...ko homou lotó ke tau ō ki he kakai. Ko e *consultation* ko ē na’e fai ko ē ‘i he 2004, na’a nau ‘i ‘Amelika, ‘Asitelēlia, Nu’usila, kātoa, kātoa ‘a Tonga ni. ‘Oku ou faka’amu ange mai te mou lau ‘a e me’a ko ia, ko ho’omou fokotu’u mai ke tau ō ‘o fai ‘a e fo’i ngāue tatau? Sea te u to e ‘oatu’a e me’a ko eni ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ka u ki’i fakamanatu atu pē ki’i me’a hifo Hou’eiki Nōpele, ko e kole ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpele ia ko e kole ke vahe tolu pē, Tongatapu ni pē, Hahake, Hihifo pea mo Vaheloto. ‘I ai ha faingamālie pea ‘osi. Ko e si’i kole ia ‘a e kakai ‘i he taimi ni.

‘Eiki Palēmia: Kaekehe, kā ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai ke tau ō ki he kakai, kapau te tau ‘ai ‘i Tonga ni ‘e lāunga mai ‘a Vava’u, lāunga mai ‘a Ha’apai, lāunga mai ‘a ‘Asitelēlia, lāunga mai ‘a Nu’usila. Ko e me’a ia te tau iku ki ai. Kā ko e ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kole pē mu’a pē ‘e lava pē ke ki’i tokoni mai.

‘Eiki Tokoni Sea: Tali pē ‘Eiki Palēmia ‘a e tokoni ‘a e Fakafofonga, ‘io me’a mai.

Lord Nuku: Ko e kolé pé ia ‘Eiki Palēmia koe’uhí ko ‘etau taimi ‘oku nounou, ko e me’a ko ení ‘Eiki Sea kapau te mou lava ‘o me’a atu hangē ko ho’o me’a ke tau ngāue fakataha. Ko ho’omou me’a atu pē ‘i he ‘aho ni, mou foki mai ‘apongipongi, he koe’uhí he ‘oku ‘osi fakahoko mai ‘e he ‘Ateni Seniale ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha maumau ia ‘i he lao ko eni ki he mafai ko ē ‘oku tukuaki’i ‘e he kakai. Kapau te mou lava ‘o me’a atu ‘i he ‘aho ni mou ōmai ‘apongipongi, fononga. Ko e kolé ia ke tau lava ‘o ngāue fakataha ai..

‘Eiki Palēmia: Sea ‘ai mai ke mahino, tau ‘ai pē ‘a Tongatapu ni?

Lord Nuku: To e fakaongo mai angé, kātaki.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fehu’i atu ke mau me’a atu pē ‘i he ‘aho ni, ki Tongatapu ni pē ‘i kai to e fai ha me’a ki Ha’apai mo Vava’u mo ‘Amelika mo Nu’usila.

Fokotu’u ke fakataha fakavahe 3 pe ‘a Tongatapu

Lord Nuku: Ko e kole ko ē na’e fai mai kiate au, Hihifo, Vaheloto, Hahake, pea ko ho’omou me’a atu pē ko ia, ko ‘enau fiema’u mai pē ‘enautolu ia ke mou feme’a’aki.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ka u ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Lord Nuku : Pea ko ho’omou foki mai pē ko ē, ko e hā e loto ko ē e kakaí ho’omou feme’a’akí, pea tau fononga. Kapau ‘oku loto e kakaí ke fononga fakapaasi e Lao ko ení, ‘ikai ke ‘i ai ha’amaui lau ‘amautolu. Mau ‘osi mahino’i ‘emautolu e me’a ko eni ‘oku ‘osi fakahoko mai ‘e he ‘Ateni Senialé, pea ko e kolé pē ia. Kapau te mou lava, pea tau ngāue fakataha leva ke tuku atu e Lao ko ení, ke toki fa’itelihia ai ‘Ene ‘Afió ia.

‘Eiki Palēmia : Ko ‘eku fehu’í, ‘ai pē ke mahino. Ko ho’o ‘uhinga ki Tongatapu ni, pē ko ho’o ‘uhingá ke ‘osi ‘a Togatapu ni, tau pehē ki Ha’apai, ki Vava’u.

Lord Nuku : ‘Eiki Palēmia, ko ‘eku kolé, na’a ku kole pē au makatu’unga pē ‘i Tongatapu ni. Hihifo, Hahake, Vaheloto ni.

'Eiki Palēmia : 'Aho pē 'e 1?

Lord Nuku : 'Aho pē 'e 1.

'Eiki Palēmia : Pea tau foki mai?

Lord Nuku : Mou me'a mai ko iá, tau fononga atu leva he Laó.

Fokotu'u ke fakavahenga fili talanoa mo e kakai

Siaosi Sovaleni : 'Oku ou tui, Sea, 'oku takitaha fakafofonga pē 'i hono feitu'u. Pea kapau 'oku pehē ia 'oku loto pē a Tongatapu 3 ia, ke 'ai pē a Tongatapu 3 ia. Ko 'emau fakatahataha ki Vahelotó, kehe pē homau ngaahi feitu'u 'omautolu. Pea kapau 'oku 'ai ke alea'i ia, ko e 'ai na'a kole e 'ahó, tau faka-*constituency*, takitaha 'alu ki ai.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō. Mo me'a hifo, 'oleva ke me'a mai angé e Fakafofonga Fika 13. Toki hoko mai e Fika 15.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he ngaahi feme'a'aki kuo fakahoko ho Fale 'eiki, pea 'oku ou fakamanatu atu pē, 'Eiki Sea, ko e *consultation* na'e 'ave ia ki he Pule'anga ke fai 'enau ngaahi fokotu'utu'u, pea oku ou pehē kuo tau fiemālie ki ai ka 'oku ou manatu au, Sea, ki he fo'i talanoa ko ē 'a e Fepalé ki he kāmeli.

'Eiki Tokoni Sea : 'E Fakafofonga Fika 13, 'e Fakafofonga Fika 13, Fakafofonga Fika 13.

Veivosa Taka : Ko au eni, Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Ko ia. Ko e taimi pē ko ē 'oku ou lea atu aí, pea ke ki'i fakamolemole, ki'i .. ke fakamolemole ko 'eku fakamanatu atu pē ki he Feitu'u na, 'oku 'ikai ko e ni'ihī ia he Fale ni 'oku nau fiemālie. Ko e kakai 'o e fonuá 'oku nau fakafou mai 'enau kolé 'ia moutolu, Kau Fakafofongá, 'a eni ko ē 'oku fai ai e kole ki he 'Eiki Palēmiá. 'Osi mahino kiate au 'a e tui ia 'a e Feitu'una, 'oku 'ikai pē ke ke laumālie lelei ke hoko atu 'a e talatalanoa, ko e *consultation* ko ení. Ka ke me'a mai angé talanoa 'a e Fepalé ka tau hoko atu.

Kole ke tuku e talanoa mo e kakai ki he Pule'anga ke fakahoko

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. Sea, 'oku mea'i pē 'e he Feitu'una, hangē ko ia 'oku mea'i 'e he Fale 'eiki ni. Na'e kole e kāmeli ia ke mono atu pē e konga ko ē hono fofongá, pea tali ia 'e he motu'a ha'ana e tēnití. Te'eki ai ke lava ha houa e taha kuo ma'ali e motu'á mei he tēnití, kae *in* e kāmeli ia. Pea 'oku ou tui, 'Eiki Sea, kuo 'asi ia he taimi ni. Ko e me'a mai e Nōpele ko ē 'ene fokotu'ú, ke 'ai e 3, me'a hake e Fakafofongá, 'ai kátoa e 10. Ka ko 'eku 'uhingá 'aku, 'Eiki Sea, tau tuku mu'a ke fai e founa 'a e

Lord Nuku : 'Eiki Sea, fakatonutonuatu, 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Ko e fakatonutonu.

Lord Nuku : 'Oku 'ikai ko ha'aku fiema'u, ko 'eku fakahoko atú 'a e kole mai mei tu'a. Ka ke to'o ange mu'a hoku hingoá na'a pehē ko au 'oku ou hanga 'o fokotu'u atú. Ko 'eku fakatonutonu atú, ko e kole mei tu'a ke u ha'u 'o fakahoko atu.

'Eiki Tokoni Sea : Ko ia, tonu ia, te u tali ho'o fakatonutonú.

Veivosa Taka : Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na. 'Eiki Sea, 'oku ou lave'i pē 'e au 'a e ngaahi ngāue 'oku tau fakahokó. Pea 'oku ou tui 'ou 'ikai ke puli ia he kakaí, 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko ko eni. 'Oku tau kei feme'a'aki pē e Fale ni ia 'i he me'a tatau. Pea ko 'eku 'uhinga, 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia 'eku kole atú, tau tuku mu'a hē he'etau kei molumalú. Ko e me'a ko e ta'eloto mo e fiema'u he 'ikai pē 'osi ia he māmani ko eni. Ka 'oku 'i he Feitu'u na e fakapotopoto, pea mo e Fale 'eiki ni, kuo nau 'osi mea'i pē 'enautolu 'i he plokalama ko ē na'e toki 'osí, pea 'oku ou tui, 'Eiki Sea, 'oku fakapotopoto ange, tau hoko atu e ngāue ko eni 'oku fakahoko he taimi ni, he kuo 'i he Pule'angá. Pea 'oku ou tui ko e kakaí pē eni ia, na'a nau fai mai e tohi tangí, 'oku nau laumālie tatau pē nautolu ia mo e kau Hou'eikí, 'i hono feinga'i ke ta'ofi 'a e Lao ko eni. To'o ... eni, 'Eiki Sea.

Lord Nuku : 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea : To'o 'a e fa'ahinga tufunga me'a ko ia, pē ko e fa'ahinga tufunga lea ko iá, ke tukuaki'i ko e me'a eni mei he tafa'aki 'a e Hou'eikí. Kuo 'osi fakahoko atu kuo 'osi fai e tali e fakatonutonu ko iá, ko e kole 'a e kakaí ki he tafa'aki e Hou'eikí ke kole ki he Pule'angá. Ka ke me'a mai angé e fakatonutonu.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko 'eku kole eni 'a'aku eni ki Fale Alea ni, ki hoku Fale Aleá. Mou me'a atu pea mou me'a mai, pea tau fakafononga e Lao ko eni. Ko 'eku kolé ia.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō.

Tokanga ki he fokotu'u mei he tēpile kau Nōpele ke fakakonga talanoa mo e kakai

'Eiki Palēmia : Sea, ka u hanga 'o talaatu 'a e fakatu'utāmaki 'o e fō'i fokotu'u ko eni. Te tau 'ai pē e kongā e kakaí. Ka lava e me'a ko ena 'oku ke tokanga mai ki aí, 'e fokotu'u mai mei 'Amelika, mou ōmai ki heni.

<006>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Palēmia : ...'ikai ke 'i ai ha *consultation* pehē ke fai pē 'i Tongá ni. 'Oku ou fakamanatu atu pē 'e au...

Lord Nuku : Sea, 'oku te'eki ke 'i ai ha me'a pehē, ko e me'a ko eni 'o e pongipongí ni 'oku fai ai e feme'a'aki 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea : 'E Hou'eiki ko e me'a pē ko ē 'oku ...

Lord Nuku : Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku eni ia ki he me'a ko ia ko e ngāue fakataha. Kapau 'oku mou pehē ke tau ngāue fakataha, pea ko e fokotu'ú atu eni. Kapau 'oku fiema'u 'a e laó ke paasi, tau ngāue fakataha, 'ave ki he kakaí, pea ko e loto 'o e kakaí, kapau 'oku pehē ke paasi 'a e laó, pea mahino kia nautolu, pea tau tukuatu ki he feitu'u hono hala fononga, pea ko e toki me'a ia 'Ene 'Afió mei ai Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Me'a mai Fakafofonga Fika 15 'o e Kakai Vava'u.

Tokanga ki he ngali li'aki toenga 'otu Tonga he polokalama talatalanoa

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea ko e 'uluakí pē, ko e founga ko ia 'o e taimí ni, 'a e ngāue'aki ko ia 'a e 'Ateni Senialé, manatu, ko e 'Ateni Senialé ko e Fakafofonga Lao ia ma'olunga ia 'a e Pule'anga. 'Oku fiema'u ke ki'i tau'atāina ange. Ko e ua ki aí Sea, ko e pehē ko ē ke vahe 3 pē 'a Tongatapú, 'e hā, 'e tu'usi 'a Ha'apai ia mo Vava'u, mo Niua mo 'Eua, 'e tu'usi kimautolu? Hā 'oku pehē ai?

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke tu'usi kimautolu, ko e Seá ē ke fokotu'u ki ai ke kau mai 'a Ha'apai mo Vava'u mo 'Eua. Ko 'eku fokotu'u atu 'a'akú, vahe 3 'a Tongá ni, 'oku 'ikai ke u pehē atu au tu'usi 'a Ha'apai mo Vava'u, ko e me'a ia 'a moutolu 'oku mou fakafofonga'i, ko 'eku fakatonutonú ia Sea.

Fokotu'u 'omai ha sino tau'atāina ke nau fakahoko e talanoa mo e kakai he lao

Sāmiu Vaipulu : Mālō. Mālō e fakatonutonú, ta ko ē 'oku 'ikai ke si'i tu'usi kimautolu, ka 'oku mau fie kau 'Eiki Sea 'i he *consultation* ko eni. 'Oku ou tui au ka vahe lalahi, 'oku 'ikai pē *fair*. 'Oku totonu ke 'omai ha fo'i kulupu tau'atāina, 'o hangē ko ia na'e fai kimu'á, ke nau fai 'a e fakatotolo ko ení, ke nau foki mai mo e lipooti, ke tau fakahoko leva 'a e 'ū ngāue ko ia. He koe'uhí, 'oku 'i ai 'a e 'ū me'a ia heni, hangē ko ení Sea. Ko e to'o e lipooti ia 'a e Tu'i 'Eiki Fakamaau Lahí, kae fai'aki pē 'a e Lipooti Fakata'u ko ē 'a e 'Eiki Minisitā. 'Oku sai pē ia, ka ko e lipooti ko ē 'a e me'á ki he 'Ene 'Afió, 'oku ne 'omai ai 'a e ngaahi lao 'oku kovi, fiema'u ke fetongi mo e 'ū me'a 'oku pehē. 'E 'ikai ke ma'u ia 'i hono 'ai, ko e me'a ko iá kuo pau ke fokotu'u ia mei he 'Eiki Fakamaau Lahí.

'Eiki Tokoni Sea: Kalake. Kalake ! Hoko atu pē ho'o ... ko e 'ai pē ke ki'i ui 'a e Kalake.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea 'e lava pē fai 'eku ki'i fehu'i?

'Eiki Tokoni Sea : 'Io 'e tali pē 'e he Feitu'u na 'a e ki'i fehu'i?

Sāmiu Vaipulu : Sai.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eikí ni. 'Eiki Sea ko 'eku fehu'í, ko e toki 'osi pē eni 'eku fakahoha'a atu kuo kau kotoa eni he ngaahi fiema'u ko eni. Pea ko 'eku

kole atú 'Eiki Sea ko eni kuo 2 'a e faha'i. Kole atu ke tau pālōti, ke tau fakahā loto, ke fakahā 'a e loto 'o e Falé ni, pea 'oku ou tui ko e melino ia 'etau ngāue. Fokotu'u atu, mālō Sea.

Sāmiu Vaipulu : 'Oku 'ikai ke ui ia 'i māmani ko ha fakatonutonu he 'oku ui ia ko e 'ai'ainoa'ia.

Veivosa Taka : Ko e fehu'i, mo e kole.

Sāmiu Vaipulu : 'Eiki Sea, tuku e fehu'i noa'ia mo e maumau taimi. 'Eiki Sea..

'Eiki Tokoni Sea : 'E Hou'eiki, fakamolemole 'oku ou ki'i tokanga ki he Kalaké, ka 'oku ou fanongo pē au ia. Kole atu pē Fakafofonga 13 'osi mahino e me'a ia 'oku ke tokanga ki aí, pea mo... 'Ika pē ke u sai'ia ke tau ngāue'aki 'a e founga ko iá, ko 'etau faka'osi pē, pea tukumai kiate au ke tau pālōti. 'Oku 'osi mahino e Falé ni ia tu'unga 'oku tau 'i ai. Ko 'etau fiema'u ko ení ke tau ngāue fakataha, kapau ko e founga'ena, he 'ikai ke tau ngāue fakataha tautolu ko e 'ai pē ke tau pālōti. Ki'i faka'osi mai angé Fakafofonga Fika 15 ko u fanongo atu pē ka'oku kole ki he Kalaké ke ki'i tokoni mai kia au.

Sāmiu Vaipulu : Sea, hangē ko ē ko 'eku fokotu'ú 'Eiki Sea, pea tau felotoi 'i he Falé ni, ngata pē 'i Tongá ni, 'a e me'a ko ení 'oua 'e toe hoko atu ki muli, koe'uhí, ko 'etau tu'unga fakapa'angá, he'ikai ke ma'u ha pa'anga, ke fai'aki 'a e toe folau atu ki muli, tukukehe 'o kapau 'e lava 'o kole ha tokoni mai mei ha taha mei ha fonua.

Kole ke ngāue'aki 'initaneti ki ha ngaahi fetu'utaki tohi mai mei muli fekau'aki mo e Lao

Siaosi Sovaleni : Kole pē Sea pē te u ki'i lava tokoni ki he Fakafofonga.

'Eiki Tokoni Sea : 'E sai pē ki he Feitu'u na ?

Siaosi Sovaleni : 'E Fakafofonga, kātaki pē ko e tānaki atu pē ia na'a lava pē ia ko e 'uhingá 'oku fokotu'u hake pē foki 'a e laó ki he 'initaneti...

<008>

Taimi: 1035-1040

Siaosi Sovaleni: ... lava pē 'a muli ia 'omai 'enau *written submission* pē ko ha'anau tohi mai pē ko e hā 'enau ngaahi fakakaukau. Hangē pē ko e ngaahi me'a angamaheni ko ē he taimi ni, ngaahi lao tuku hake he 'initaneti, lava pē ha taha ia 'omai na'a lava 'e muli ia kapau 'oku 'i ai ha'anau fakakaukau lelei pē to e fie tānaki mai 'e lava nautolu 'o fakahū mai ha'anau ngaahi tohi pehē ka 'oku fiema'u mahalo ha ki'i taimi. Ko e ki'i ...

Sāmiu Vaipulu: Mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u ki'i, kātaki pē Sea ko u ki'i tokoni atu pē 'a'aku ia.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai pē ki he Feitu’u na, 15 e tokoni?

Sāmiu Vaipulu: Sai pē Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io me’a mai.

Poupou ki he fokotu’u Tongatapu 3 kae fakakau mai ki ai mo Tonga ni kotoa fakafou he ‘initaneti

‘Eiki Minisitā MEIDEC: Mālō Sea tapu ki he Sea kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki. Sea ko u, ‘oku ou poupou ‘aupito ki he me’a na’e me’a’aki ‘e Tongatapu 3 pea ko u tui ‘e lava lelei pē mo Tongatapu ni ia mo Vava’u mo Ha’apai mo e Ongong Niua mo ‘Eua. ‘Oku a’u ki Niua ‘oku nau ‘osi ‘initaneti nautolu ia. Hangē ko e kakai ko eni kō ē ‘oku kole mai ke ‘omai ‘enau fakakau ko hono ki’i pehe’i hake pē ‘o taipe’i mai ha la’i pepa ka ‘ikai pea *send* mai he *email* ki he me’a ki he, he ko ‘ene ‘osi ko eni ‘a e *consultation* ‘oku fai mai e lipooti ‘e faka’asi katoa mai ai ‘a e ngaahi fakakau ko ia, ‘ikai ko ha palopalema ke a’u mai ‘enau fakakau. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io fakatonutonu.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea ko e fokotu’u pea mo e kole ko ‘enau feme’a’aki mo e Palēmia mo e Minisitā Lao. Ko ia pē. Ko ‘enau kole pē ia pea kapau te mou tali ia kuo mahino ‘etau lao ‘a tautolu, uike kaha’u fononga atu ia pea toki me’a ia ‘a e Fakataha Tokoni mo me’a pē ko e hā ‘a e aofangatu. Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Faka’osi mai Fakafofonga.

Fiema’u e a’u hangatonu Pule’anga ki he kakai ‘i Tonga tuku pe ‘initaneti ki he kau muli

Sāmiu Vaipulu: Ko e ‘initaneti. Tuku pē ia ki he ngaahi fonua muli. ‘Ikai ke kau ai ‘a Tonga ni ia. Ko Tonga ni ia ke a’u hangatonu ki he kakai ‘Eiki Sea. ‘Oku ai e motu’a ia ‘oku ‘ikai ke *access* ki he ‘initaneti pē ko ha *email*, fiema’u ia ke talanoa hangatonu. Me’a ia ‘oku fiema’u ke fai ‘i he me’a ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko e, ko e ‘initaneti ‘oku sai pē ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘e tautolu pē ko hai. ‘Oku ‘i ai e me’a mahu’inga ‘i he *consultation* pehe ni ko e fesiofaki pea ‘oku fai ‘a e sio ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku nau fai e fatongia ko eni ki he anga e ngāue mo e māfihunga ‘a e sino ‘oku tātaki ia ki he me’a ko ē ‘oku ne lea mai ‘aki, mahino e ‘uhunga ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ia ke faitohi mai mo, ‘ikai. ‘Oku fiema’u e *body language* ke fai e sio ki ai ‘Eiki Sea. ‘Oku mahu’inga e *reaction* ko ē ‘a e tangata ki he ‘ū me’a ko eni. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i faingamālie kātaki, miniti pē ‘e nima kātaki.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa, 'oku ou pou pou au ki he lau 'a Tongatapu 3. Ka ko u fie 'oatu 'a e ki'i talanoa ko eni. Ko e, 'oku 'i ai homau 'api 'oku tu'u 'i Kolonga. 'Uluaki fetu'utaki mo ia na'a mau heka saliate pē ko e o sio ki he'emaui. Faifai mai 'o ma'u e motokā. Pea mau lele he motokā. Faifai mai 'o ma'u e telefoni. Pea mau fetu'utaki telefoni pē. Sea, ko e tuku ko ē tekinolosia 'oku hangē koā te tau fakatātā ko e lea mai he telefoni pea lea atu he telefoni, 'ikai ko e fetu'utaki ia? Pea ko e 'uhinga eni 'eku 'uhinga, ko e fo'i lea ko e *accessibility* ko e fo'i lea ia ma'a e masiva. 'Oua te ke feinga'i mai e masiva ke a'u kai ka ke feinga koe ki ai.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. Ki'i fakatonutonu pē hono ngāue'aki ko ē 'eku ...

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i me'a hifo ki lalo.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu pē Sea ki he ngāue'aki ko ē 'eku tokoni 'anenai nau tokoni au ko e 'uhinga he taimi ko ē 'oku tau talanoa ai ko ē ki 'Amelika mo me'a hangē pē ko eni na'e to e fakama'ala'ala ko ē he Fakafofonga 15. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ki Tonga ni Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea, ta ko 'ene 'uhinga 'a'ana 'oua 'e ngāue'aki e telefoni ia 'i Tonga ni ...

Veivosa Taka: Sea tali pē ke u ki'i fehu'i ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae ngāue'aki pē 'i muli. Ka u hoko atu mu'a ke u 'osi ...

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i 'oleva 'Eiki Minisitā Leipa. Hā e me'a 'oku tokanga ki ai Fakafofonga Ha'apai?

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ...

'Eiki Tokoni Sea: Kakai Fika 13.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea. Tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia ki he Minisitā, ki he me'a ko ē na'a ne 'omai ko 'ene, ko 'ene me'a 'oku pehē hangehangē pē 'oku, te tau to e foki 'o fefononga'aki saliate? 'E hangē ko eni ko e me'a ko ē 'a ena 'oku ke 'omai kae tuku e 'initaneti mo e me'a ko ia? Ko 'eku ki'i fehu'i pē ia Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Ko u 'oatu e fo'i lea ko eni ko e *accessibility* ko e fo'i *language* ia 'a māmani ...

'Eiki Tokoni Sea: 'Ai angē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e *accessibility* ke te a'u, ke te a'u ki he feitu'u ...

'Eiki Tokoni Sea: 'Ai angē faka-Tonga, fakamolemole mou ngāue'aki pē 'etau faka-Tonga ko 'etau tu'utu'uni ...

Lord Fusitu'a: Sea te ke laumālie lelei ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fo'i lea ...

Lord Fusitu'a: Te ke laumālie lelei Minisitā kae ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tatali he 'oku 'ikai ke fa'a laumālie lelei ho tokoni.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tatali pē ke 'osi eni pea ke toki 'ai ho ki'i malanga.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i mahino ho tu'unga. Sea ko e fo'i lea ko e 'uhinga ...

'Eiki Tokoni Sea: 'Eiki Minisitā ...

<009>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io kātaki Sea kātaki, *sorry*.

'Eiki Tokoni Sea: Hoko atu ho'o me'a 'oua te ke to e hanga 'ai ha me'a ke mou fetuputāmaki'akí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, ko ia, kātaki ki'i fakafoki atu ia.

'Eiki Tokoni Sea: 'Osi pē ho'o me'a, me'a ki lalo, me'a ki lalo, me'a hifo ange ki laló. 'Osi pē ho'o me'a pea ke me'a ange ki he 'Eiki Nōpele, toki 'ai ha'o me'a ke mahino ho tu'ungá. Ko e fo'i lea kovi ia, taau mo fē'unga mo ho potó he Falé ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki na'e sai pē ho'o 'aí, 'a ia ko au na'e fehālaakí. Mālō Sea ka u hoko atu.

'Eiki Tokoni Sea: Pe'i hoko atu ho'o me'a kae 'oua te ke to e me'a ke loto mamahi ha taha he Falé ni pea mou. Ko 'eku feinga ko ení ke mou ngāue fakataha ka tau 'unu ā 'o taha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, ko u ma'u ia, kātaki Sea kole fakamolemole atu.

'Eiki Tokoni Sea: Pe'i me'a mai.

Taukave Pule'anga ko e ngāue'aki tekinolosia a'u ia ki he ngaahi feitu'u faka'ofa taha

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea pea ko e fo'i lea ko 'enī ko ha'ate feinga ke a'u ki he tokotaha masivá he 'oku 'ikai ke lava e masivá 'o a'u mai ki he feitu'u 'oku fai atu ki ai e feinga 'a e Pule'angá pē ko ha pisinisi. 'A ia ko 'ete feinga'i e falekoloá ke 'alu 'o a'u kia nautolu. Kae 'oua te nau heka pasi mai ki kolo ní. Ko e fo'i 'uhinga ia e fo'i fakakaukau ko iá. Pea 'oku ngāue'aki e fo'i fakakaukau ko enī ke tau fakakaukau'i e masivá ke tau feinga ke tau a'u ki ai. Ko e 'uhinga ia 'oku tau ngāue'aki ai 'a e tekinosia ke tau 'alu 'o a'u ki he feitu'u 'oku faka'ofa tahá 'oku fiema'u ke a'u mai. 'A ia kapau te u talanoa pehē ni. Ko e a'u tahá ko e to'o mai e telefoni he 'oku 'i ai e telefoni 'a e tokotaha kotoa, ke nau ō hake 'o telefoni mai ke a'u mai honau le'ó.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oleva, 'oleva angé Minista Leipa ē, ki'i 'ai ange fakatonutonú 'Eiki Nōpele mei Niua.

Lord Fusitu'a: Ko e pehē ko ē 'e he Minisitā 'oku *accessibility* 'oku ngāue'aki e tekinosia ē. 'Oku sai 'oku 'ikai ke 'i ai hano maumau. Ka na'e pehē 'e he Minisitā, 'oku mafatukituki fē'unga 'a e Lao ki he *Foreign Investment* ke *consultation* fesiofaki pea mo e ni'ihī pea mo e kakai 'oku nau fua e Lao ko iá. Kapau ko ia,

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i 'oleva, 'oleva pē 'Eiki Minisitā.

Lord Fusitu'a: Kapau ko ia he *Foreign Investment*, to e fu'u mafatukituki ange Konisitūtone ke 'i ai ha fesiofaki mo e kakai ko ia 'o e fonuá ke 'omi ha'anau view fekau'aki mo e 'ū Lao ko ē Konisitūtone 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Fēfē 'Eiki Nōpele. Tukuange Minisitā ke malanga 'osi pē ko iá pea te u 'atu leva e taimi ke ke malanga ai e Feitu'u na. Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea pea ke mea'i Sea. Ko e taimi ko ē tau pehē te u talanoa pē au tau pehē 'i Havelu. 'Oku 'ikai ke u fanongo au ki he feme'a'aki 'a Niuá pē ko e feme'a'aki 'a e tā mai mei muli. Ka ko 'ete fanongo ko ē 'i letiō 'oku *broadcast* kātoa ma'u 'a Tonga ni, ma'u 'a māmani kotoa he 'oku *livestream* he taimi ni. Ko u fanongo ki he talanoa 'a e fonuá fekau'aki mo e me'a mahu'inga taha ko e Konisitūtone. Pea u lava ai 'o ma'u mo e ngaahi fakakaukau kehé. Pea 'oku lava leva ai ke u 'omai 'eku fakakaukau 'i he'eku fanongoa kotokotoa 'a e talanoa kotoa 'a e fonua ni. Mei he tokotaha poto taha ki he tokotaha, hā ha tu'unga 'o e 'ikonōmiká. Ka ko 'eku talanoa atú 'a e penafiti ko ē,

'Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole, 'Eiki Minisitā fakamolemole pē ē. Hā e me'a 'oku ulo mai ai e maama ko eni e 'Eiki Nōpele mei,

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: 'Ai angé fakatonutonú, 'ai ke tonu 'aupito 'aupito ...

Lord Fusitu'a: 'Io 'e tonu pasika ia 'Eiki Minisitā. Ko e fakamafola ko ē 'i māmaní pea ke pehē pea 'e toki 'omi,

'Eiki Tokoni Sea: Pea ne me'a.

Lord Fusitu'a: Pea ke me'a ki he ngaluopé, pea toki 'omi ko ā ia 'oku 'ikai ke fakapapau'i pē 'oku 'omi 'a fē. Ko e *consultation* ko e *dialogue*, 'alu atu, ha'u, 'alu atu, ha'u he taimi pē ko ia 'i he fesiofaki. 'Oku 'ikai ko e *consultation* ē Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō. Ko e fo'i lea faka-Tonga Sea ko e fepōtalanoa'aki.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia, ko u sai'ia ma'u pē ho'o me'a faka-Tonga 'Eiki Minisitā. Ko ho'o me'a fakapālangi pē, 'oku ne hanga pē 'e ia 'o,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, kātaki Sea. Ko ia na'e fakapālangi ka u ki'i faka-Tonga'i atu 'e au ke tokoni ki ai.

'Eiki Tokoni Sea: Pe'i hoko atu pē.

Taukave 'oku tau'atāina 'a e 'Ateni Seniale

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fepōtalanoa'aki. 'A ia ko 'etau pehē. Kapau 'oku hanga 'etautolu 'o fakata'e'aonga'i e fepōtalanoa'aki he tekinolosiá pē ko e telefoní, 'oku 'i ai e ki'i hala ai. Ka 'oku ou 'oatu 'a e fo'i 'elemēniti ko eni 'a e mahu'inga ke u fanongo ki he feme'a'aki kotokotoa 'a māmani mo Tonga ni ke u ma'u e fo'i 'ilo fakamaama ko iá, mei he kakai kotoa pē 'o e fonuá. Fika 2, Ko e tokotaha ko ē 'oku ne fai e mai e fakamaamá, 'oku ne fakamaama mai 'e ia, ko e tokotaha ia 'oku tu'u tau'atāina, 'uluaki, he 'oku 'i loto ia he pēnoló. Ua, pēnolo ko eni *Judiciary*. Ua, ko hono fakanofu mo hono haea mo hono *fire* 'a e tokotaha ko iá 'oku fai ia mei he Fakataha Tokoní. Ko e sino tau'atāina tahá ia. Tolu, ko e hisitōlia ko ē ha'unga 'o e fo'i me'a ko eni 'oku ne fakamatala ia ki he 2008, 2009, 2014 'o ha'u 'o a'u ki he 'aho ní.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kakato e fo'i ha'ungá.

'Eiki Tokoni Sea: Minisitā, fakatonutonu.

Fakatonutonu ko e sino 'Ateni Seniale ko ia na'a ne fa'u mai e Lao

Siaosi Sovaleni: Sea kole atu pē heni ki he, tau pehē ki he tokotaha ko eni 'oku tau faka'apa'apa pē ki ai ko e 'Ateni Seniale Le'ole'ó. Ko e tokotaha eni ...

<001>

Taimi: 1045-1050

Siaosi Sovaleni: ... ‘a eni na’a ne fa’u mai ‘a e laó mo e Pule’angá. Ke pehē ‘e me’a mai ia ‘oku hala e laó na’a ne fa’ú ‘o kapau ‘oku ‘oatu ha taha ha’ane poini?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea mālō ‘aupito ta ko e fehu’i ka u sai pē. Ko e fo’i poiní ‘eni. Ko e sino ‘o e ‘Ateni Senialé ‘oku tu’u tau’atāina. ‘Oku ‘uhinga ‘ene tu’u tau’atāiná ko e fo’i sisitemí ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o *hire* ‘i he Fakataha Tokoni ‘ikai ko e Pule’angá.

Lord Fusitu’a: Sea fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Koe’uhí ko e fo’i sisitemí.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Eiki Nōpele.

Fakatonutonu ‘ikai tau’atāina ‘Ateni Seniale he ko e loea ia ‘a e Pule’anga

Lord Fusitu’a: Sea ko e fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke tu’u tau’atāina he ko e loea ia ‘a e Pule’anga toki ‘osi eni e toutou me’a mai mei Kapineti ko e loea ia ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea.

Lord Fusitu’a: ‘E anga fēfē ke tau’atāina ia mei he Pule’anga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e tu’unga faka-fatongia ia ‘o hangē pē ko hono tu’unga faka-fatongia ke ne hanga ‘o fai ‘a e faka’ilo pē ko e talatalaakí. Ko ‘etau talanoa eni ki he fo’i hingoa ‘o tau pehē pē ‘oku tau’atāina pē ‘ikai. Te u pehē ‘e au, ‘oku ou tau’atāina ange au ke u fakamatala e fo’i lao te u talaatu ‘ikai. ‘Oku tau’atāina ange ‘a e Nōpele ko eni ke ne ha’u ‘o fakamatala he ‘oku tu’u mai he tafa’aki ‘e taha ‘o talaatu ‘ikai. Ko hai ‘i Tonga ni ‘oku tau’atāina tahá te u pehē ‘e au ko e ‘Ateni Seniale pea ‘oku ne me’a tau’atāina ki ai. Ka ko e poini eni ‘oku ou faka’amu ke māhino. ‘Oku ‘ikai ke hanga he ‘Ateni Seniale ‘o vete mai ‘a e fo’i lao ko eni ‘i he ta’u ni. ‘Oku foki ia ki he ha’unga ‘o e hala fononga na’e ‘omai ‘e he Tu’i V tapu ange mo ia. 2008, 2009, 2014 ...

Lord Nuku: Sea ki’i fakatonutonu, fakatonutonu atu pē mu’a Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Leipa.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu pē kātaki ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ke mo’oni pē koe ia ‘i he ‘ū me’a ko ena ke me’a ai. Ko e fakatonutonu atú ko e fokotu’u atu ke ‘ave ko e fēme’a’aki ‘a e

kakaí pea mo e Palēmia. Ko e fo'i me'a ia 'oku fokotu'u mai. Tekinolosiá ia pea mo e 'Ateni Seniale 'oku monū'ia ka ko 'eku fakatonutonu atu he 'oku tau 'alu tautolu ki he me'a kehe fekau'aki pea mo e fokotu'u ko ē na'e 'oatu ke 'uhi ke foki mai pē ki ai Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u faka'osi atu.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io Sea ka u foki mai ki he poini ko ē 'uhinga 'oku ou 'ohake aí 'a e, 'e tōnounou ange ma'a e kakaí ke mau fakataha pē tau pehē mo tautolu kotokotoa ko eni he Fale ni tau pehē 'i Hāvelu. Ko e fo'i fakamatala pē te tau fanongo ai ni'ihī pē 'i Hāvelu ka ko e founa 'o e tekinolosiá ke 'oua te tau kei heka hoosi mo heka salioté ka tau heka he, 'i he ...

'Eiki Tokoni Sea: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io.

Taukave Sea ko e feme'a'aki femaataaki Pule'anga mo e kakai ko e founa ma'a mo 'asinisini

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i me'a hifo angé ka u ki'i, 'oku ke mea'i 'oku lahi ho'o fa'a me'a he letiō. 'I he me'a pē ia 'a e Feitu'ú na ka kuo 'osi mea'i he kakai 'o e fonuá ni ko e Feitu'ú na ko e Minisitā fakakātoa ia he fonuá ni. 'Oku nau fiema'u 'enautolu ke nau to e fēme'a'aki hangatonu mo e Feitu'ú na. Taha e me'a na'a ku fanongo ai he 'initāviu ko ho'o me'a fekau'aki pea mo e fonuá ni pea 'eke atu ia pea fūlihi leva ia he Feitu'ú na 'i he 'initāviu ko ē na'a mo fai pea mo e 87.5 poini nima pē ono. Ko e 'ata ia ko ē 'oku māhino mai 'oku fu'u ta'epau he anga ko ē 'eku vakai 'aku ko e Sea. Ko e taimi ko ē 'oku mou fēme'a'aki hangatonu ai mo e kakaí ko e ma'a mo 'asinisini hangē ko e politiki ko eni 'oku fai 'i Fale ni.

Ko homou fētohi'aki ko ē he mītia fakasōsiale pea mo e fetā'aki ko ē 'i tu'a, 'ikai. 'Oku 'ikai ke u tui au ki ai. Taimi pē 'oku mou fēme'a'aki ai 'i Fale ni ko e politiki ma'a 'asinisini mo'oni ia. 'Ikai ke to e ngāue'aki e tekinolosia ke me'a hangatonu mai mo ho'o *opinion* me'a atu e Minisitā Lao mo 'ene faka, mo e fakamolemole 'ene fakakaukau mo e 'Eiki Palēmia pea fiefia e kakaí. Ko 'enau fiefia pē tau fiefia kātoa. Foki mai tau ngāue fakataha. Ko 'eku vakai'i ko eni e Tohi Tu'utu'uni koe'uhí pē 'oku 'i ai ha'aku mafai ke u tu'utu'uni atu kia moutolu ke mou me'a atu 'o fai e *consultation* ko eni koe'uhí te u lava pē au 'o tōloi e Fale ka mou me'a atu foki mai 'i he Mōnite ka ko u lolotonga vakai'i hoku mafai ko iá. Ko e me'a ia ko u ui ai e Kalake.

'Eiki Palēmia: Ki'i fehu'i atu.

'Eiki Tokoni Sea: Ke tōloi e Fale ka tau 'unu ki ha faha'i 'e taha 'Eiki Palēmia ke tau faaitaha koe'uhí he 'oku 'i he Tohi Tu'utu'uni pē Kupu 16 'i he Konisitūtone ka 'oku te'eki ai ke u fai e, 'a e tu'utu'uni ko iá. He ko 'eku vakai ki he Fale te mou tō kehekehe. Sai ange ke fai e tu'utu'uni atu mei Fale ni.

'Eiki Palēmia: Lava pē ke u ki'i fehu'i atu fakamolemole.

‘Eiki Tokoni Sea: Fehu’i mai pē Feitu’u na.

‘Eiki Palēmia: Ko u tui pē mahalo ko e fehu’i ko eni te u fai atu kapau te mau ō atu ki vahe Hahake ‘oku toko 30 pea kapau te mau ō atu ki vahe Hihifo ‘oku toko 40 ‘oku ke pehē ko fē kakai ko ē ‘oku mou talamai ke nau ōmai kau toutai mo e kau ngoue mo e me’a.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai.

‘Eiki Palēmia: Ko u ko e angamāheni ia pea ‘oku mea’i pē ‘e koe.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io. Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ka mau ka ō atu ki vahe loto ‘oku toko 20 ko fē leva e me’a ‘oku mou vivili ki ai ke tau ō ki he kakai ko e angamāheni ia ‘oku ou talaatu ...

<002>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Palēmia: ... Ko u talanoa atu. Ko e angamaheni eni ‘oku ou talaatu. Ka tau ō ki Vahe Hahake. Pea ko e fu’u taki ē ‘o e Vahe Hahake.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai ia! ‘Eiki Palēmia ka u tali atu pē ka tau hoko atu ke fakanounou ē. Ko e taimi ko ē na’e fokotu’u ai ‘a e Polokalama *Ombudsman* ‘a ia ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Fale ni. Na’a nau talaki ‘i he Letiō ki he feitu’u kotoa pē ke fakamatala ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua. Ko e kongā tau hono ua ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Eiki ia. ‘Osi talamai pē ‘i he Folofola. Ka ko e ‘u liliu ko eni na’a tau fai. Me’a hifo ki lalo Fakafofonga. Ka u tali ki he Palēmia ‘a e me’a ko eni. Mou me’a atu mou anga fakatōkilalo mou me’a atu ki he kakai, ko ‘ene ‘osi ai pē ia. Ko e kole pē ia mei he tafa’aki ko ē. Ka he ‘ikai ke u fai ha’aku Tu’utu’uni ki ai. Ka ko ‘eku vakai’i ha’aku Tu’utu’uni koe’uhi ke tau faaitaha ai ‘a e Fale ni, he ‘oku tau ngā’unu. Ko e me’a ko ē ‘oku ou kole ‘e lava pē ia ‘o tōloi kae fakahoko ‘a e *consultation* ke ‘osi. Ka mou me’a mai, koe’uhi ko e Sea, ‘oku te’eki ke me’a mai. Ka ‘oku ou lave’i pē ‘e au ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku mou vilitaki ki ai, ‘Eiki Palēmia, kae fai pē ‘a e lelei taha. Me’a mai ange ‘a e Fakafofonga Fika 13.

Taukave ko e me’a pe taha ai á e Fale ko e fakahā loto fou he pālōti

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea, ko u mālie’ia ‘i he to’ofohe kuo fai ‘e he Feitu’u na. ‘Oku ke me’a mai te ke fai ho’o Tu’utu’uni ‘i he Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue ha me’a ke mau taha ai. ‘Eiki Sea! Ko u fakahoko atu ki he Feitu’u na. He ‘ikai ha me’a te mau taha ai. Ka ko ‘emau pālōti ‘o fakahā atu homau loto ki he Feitu’u na. Pea ‘oku ou ongo’i ngalivale’ia ‘Eiki Sea, ‘i he lolotonga fakahoko ko ē ‘o e *consultation* ia, kuo mou to e me’a mai ke tau to e ‘ai ē. Tau to e ‘ai ē. Ka ko ‘eku fakamahino pē ki he Fale ‘eiki ni. Ne ‘osi me’a mai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea, ‘o ne me’a mai, tukuange ‘a e me’a kotoa ko eni ki he Pule’anga.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea!

Veivosā Taka: ‘Eiki Sea! ‘Oku ou ongo’i ‘e au ‘oku ngali kehe.

Lord Nuku: Sea! Ko ‘eku fakatonutonu atu. Ko e fetu’utaki mai eni, lolotonga ‘i he ‘osi ‘a e *consultation* ‘anepō. Pea fai ‘a e fetu’utaki mai.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e me’a ‘e taha Sea, ko u fie fakamanatu atu. Ko ‘etau lea Tonga totonu ko ē ki he *consultant* pē ko e fēalēlea’aki. Ko e fofola ‘a e fala kae tālanga. Ko e lea ia fa’a me’a mai ‘aki mei taumu’a ‘e he Palēmīa. Ko fē ‘a e fofola ‘a e fala kae fai ē talanga

Veivosā Taka: Mālō. ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Feitu’u na. Fakatapu ki he Fale ‘eiki ni. Sea, ko ‘eku ‘oatu pē ‘e au. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku tau feme’a’aki ai ‘i he ‘aho ni. ‘Oku ou hanga pē ‘o fakahoko hifo he ko ‘ene fai pē ‘etau feme’a’aki ‘o hoko atu. Ko ‘etau to e me’a mai pē ki heni. ‘E to e fai pē ‘a e fokotu’u tatau ko ē. ‘Oku ou kole atu Sea ke fai ho’o fakapotopoto

‘Eiki Tokoni Sea: Fakafofonga! ‘Oleva pē ‘Eiki Minisitā Polisi.

Veivosā Taka: Kae fakahoko atu mu’a ‘a e me’a ‘e fai ai ‘etau taha. Ko e ‘oatu hotau loto kotoa, pea tau fakahā mai leva ..

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E Fakafofonga Fika 13 fakamolemole pē. He ‘ikai pē lava ke taha ‘a e Fale ni ia, he ‘oku tau kehekehe, kehekehe pē ‘a e anga fakaēloto, kehekehe ‘a e anga...fakaema’u, kehekehe ‘a e fakaepoto, kehekehe ‘a e anga fakae’ilo. Ka ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na. ‘Omi pē ho’omou ngaahi fakakaukau ‘amoutolu, he ‘oku mea’i pē ‘e he Fale ni mo e kakai ‘o e fonua. Ka ‘oku ‘ikai ko ha fu’u fatongia ia ke ta’ofi ai...’Ikai! Ko u kumi pē ‘e au ha founa ke tau faaitaha ai ke fai ha ngāue. ‘Eiki Minisitā Polisi! Me’a mai. Ko e taimi eni ‘o e Feitu’u na.

Tui Pule’anga ko e letiō ‘oku a’u ki he lotofale lahi taha he fonua

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni hono pukepuke ‘a e fatongia faingata’a mo e ma’uma’uluta ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fale. Sea, ko e tu’u pē ‘a e motu’a ni, ke vahevahe atu ‘a e anga ‘o ‘eku fakakaukau, mo e anga ‘o e feme’a’aki ‘o e pongipongi ni. ‘Oku ou fanongoa ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua. Pea mo e anga ‘a e fakakaukau kiha founa ‘e to e lelei ange ai ‘a e ngāue ko eni. Pea ko u fanongoa ‘a e anga ‘o e ngaahi felingiaki fakakaukau Sea, ki he veipā ‘o e anga ‘o e talanga ki he kuonga kimu’a. Anga ‘a e fekitengaki mo e tāanga ‘i he kuonga ‘o e onopooni. ‘A ia ‘oku ngāue ‘aki ai ‘a e ngaahi fakalalakaka mo tekinolosia ke to e oma ange Sea. Ko e mo’oni,’e kehe ange ‘a e talanoa mata ki he mata mo e talanoa ongo pē. Ka ko e anga eni ‘a e fakakaukau ‘a e Pule’anga. Neongo ko e telefoni pē ‘e 21 ... pe uongofulu tupu ‘i he fepōtalanoa’aki ‘i he Letiō houa ‘e tolu ‘anepō. ‘Oku mau tui Sea. Ko e ngāue ‘aki ko ē ‘a e Letiō ‘oku hū ia ki he ngaahi lotofale lahi taha ‘e ala lava he Letiō ‘e tolu na’e ngāue ‘aki ‘anepō. ‘A ia kapau te mau lele atu ki he kakai, ‘oku talamai ...

<004>

Taimi 1055-1100

Fokotu'u Pule'anga tukuange ke nau lele'i polokalama talatalanoa mo e kakai

Eiki Minisitā Polisi: ...'i he hisitōlia mo e taukei ko ia 'i he kemipeini mo e ngaahi fakataha kehekehe pē 'e 'ikai ke tokolahi tatau 'a e kakai ia, pea neongo 'oku 'ikai ke nau lea faka'angataha mai 'i he lētiō, kā 'oku a'u foki 'a e fekau pea 'oku faka'atā ke nau toki 'omai ha'anau lau.

'Eiki Sea ko e feinga ko ē ke ngāue fakataha ko e me'a 'oku faka'apa'apa'ia, 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha taimi ia 'e 'i ai ha ngāue 'a e Fale ni, kā ko e taimi 'oku tau ngāue fakataha ai, pea ko e me'apango Sea 'e 'i ai pē 'a e faingata'a, kuo pau ke takitaha puke 'ene feinga pē Sea ke tokoni atu ki he Feitu'u na, he 'oku ou 'ilo pē 'oku si'i mafasia lahi 'aupito 'aupito 'a e ngaahi fakamatala pou pou mai mei he kakai 'aneafi ki he founa tataki 'a e Feitu'u na 'a e Fale ni 'aneafi. Pea 'oku ou fie pou pou atu pē Sea ki he feinga 'a e Feitu'u na ha founa ko ē ke tau fengāue'aki fakataha ai. Ko e me'apango Sea ko e tu'utu'uni ko ē 'etau tohi 'i he kupu 63 (2), Kupu 63 (2) 'oku pehē ko e tu'utu'uni kotoa pē 'a e Fale 'Alea, pē Kōmiti Kakato, kuo pau ke fakahoko ia 'i he fakahā loto, 'a ia Sea ko 'eku fokotu'u atu pē ki he Feitu'u na ko hono 'uhingā na'a fakakouna pē te ke mafasia 'o fai ha tu'utu'uni 'e tō kehe pea tōtō lōloa ai.

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'eku tokanga na'a fai 'a e o atu ko eni ko ē 'oku fokotu'u mai ko ē ke o ki he kakai, pea hoko ai ha palopalema. 'Oku 'i ai 'eku tokanga lahi ki he me'a ko eni, na'a fakataha mai 'a e kau tui 'oku tu'u *extreme*, he tu'u taupotu'a e ngaahi tui ko eni pea 'e 'ikai ke nau loto ke ue'i 'enau tui, pea 'e iku hoko ai ha palopalema 'enau fakataha ki ha feitu'u, 'o 'omai 'enau lau. Ko e 'emau ongo'i ko e founa ko ē talanoa 'i he lētiō 'ikai ke ngata pē 'ene tokolahi kā 'oku malu foki.

Ko ia ai 'oku ou kole fakamolemole atu Sea kapau 'e a'u 'a e mōmeniti ko eni 'o ki'i kehekehe 'etau tui, kā 'oku mau tui ko e founa lelei taha eni ke fakahoko 'aki 'a e *consultation*, pea 'oku 'osi kamata pea 'oku mau kole atu ke tukuange mu'a ke lele'i ia ke 'osi kae fakahū mai ki he Fale. Ko e fokotu'u atu pē ia Sea. Mālō 'a e ma'u taimi.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole ka u ki'i fakahoha'a atu.

Eiki Tokoni Sea: Ki'i me'a mai angé 'a e Fakafofonga fika 17, pea toki hoko mai 'a e Feitu'u na, Fakafofonga 12.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku fokoutua pē 'a e motu'a ni 'o fanongo ki he feme'a'aki, pea fiefia noa pē 'a e motu'a 'i he tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Kā ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea, 'e toloi 'a e Fale 'Eiki ni 'i he fakahā loto mai 'a e ki'i falukunga kakai tokosi'i pē, ko ia Sea 'oku ou 'oatu'a e pou pou ko eni, na'a tau loto kotoa ke tukuange ki he Pule'anga, pea holomui leva pea ko eni 'oku lolotonga fai 'a e *consultation* 'i he taimi ni. Kiate au ko hono 'ave ko ē 'i he lētiō na'e tā mai 'a e motu'a mei Niua, nau fanongo ki ai mahino lelei kia nautolu, pea 'oku nau fokotu'u mai 'enautolu 'oku faka'ofō'ofa 'a e lao, pea mo e fokotu'utu'u ko eni pea 'oku ou tui au ia 'oku a'u atu a'u ia kia nautolu he 'oku a'u atu 'e lētiō Tonga kia kinautolu.

Sea, ko e me'aia 'oku fokoutua hake ai 'a e motu'a ni, ko e 'ai koā Sea ke tau to e toloi 'a e Fale ni 'oku ou tui 'oku mata'umu'umu 'a e ngaahi fatongia ia Sea. Pea ko e taimi eni ia 'oku 'asi 'i

he'etau 'āsenita ko ē 'a e Fale ni 'oku vave pē, tukuange pē mu'a ki he Pule'angá ke nau fakakakato atu Sea. 'Oku ou kau fakataha mo e 'Eiki Minisitā Polisi 'i he kupu 63 pē Sea, pou pou tau hanga ā mu'a 'o fakahāa'i ai kapau 'oku 'ikai ke fe'unga lelei ki he Feitu'u na ...

Siaosi Sovaleni: Ka u ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga kae tali 'e he Fakafofonga 'a e ki'i fehu'i.

Vātau Hui: Tali pē Sea mālō.

Siaosi Sovaleni: Mālō fakafofonga 'a e ma'u faingamālie. Tapu mo e Sea tapu mo e Fale Alea. Ko e fehu'i pē 'oku vave pē fakafofonga, 'a ia 'oku 'ikai ke loto 'a Niua ia ke fai ha talanoa mo nautolu? 'E ngāue 'aki pē lētiō? 'A ia ko e 'uhinga pē ngāue'aki pē fe'unga pē Lētiō? Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Fehu'i lelei pē ia.

Vātau Hui: 'Io, mālō 'aupito Sea. Tali lelei pē 'e he motu'a ni 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga fika 3. Sea, na'e 'ikai foki ke u 'uhinga au ia pē 'oku nau tali pē 'ikai, ko e 'uhinga 'a e motu'a ni na'a nau fanongo ki he lētiō hono fakamafola atu ai, hono fakamafola ai ko ē hono fakamafola ko ia 'e he 'Ateni Seniale, pea ko hono mo'oni 'oku nau fakaongoongo pē nautolu, ko e hā 'a e me'a ko ē 'e fakahoko, kā 'oku mahino kia kinautolu 'a e me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai 'a e Fale 'Eiki ni. Ko ia Sea 'oku ko 'eku tali pē ia ki he fehu'i 'a Tongatapu 3. Kā ko e fokotu'u atu pē Sea, kau fakataha atu pea mo e kupu 63 ko ia 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni Sea, kimu'a pea toki fai ha me'a mā'olunga 'a e Feitu'u na, ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō. 'E Fakafofonga fika 12,

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: ...koe'uhi pē ko 'etau taimi ke me'a hifo pē koe ki he'etau taimi ko ē, ko e uasi 'e 1, 2, 3, 'i ai 'a e taimi 'oku ui ko e mālōlō. Sai pē ke tau ki'i mālōlō, pea tau toki ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea, tu'u pē au ke u, 'io sai pē Sea.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io, tau ki'i mālōlō.

(Mālōlō)

<005>

Taimi 1145-1150

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie hou'eiki. 'Oku ou kole fakamolemole atu kātaki pē 'i he tōmui 'etau foki mai ki he fakataha 'a e Fale ni, kā koe'uhi 'oku fai 'a e feme'a'aki mahu'inga 'a e Tokoni Sea pea mo au pea mo e 'Eiki Palēmia pea mo e 'Eiki Minisitā Lao, fekau'aki pea mo e ngaahi *issue* ko ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'aneuhu. Pea 'oku ngalingali 'e lava pē ke feau 'a e ngaahi fiema'u, kā 'oku ou kole atu hou'eiki ke tukuange ha faingamālie 'o e 'Eiki Palēmia pea

mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti ke fakakakato mai 'enau tali ki he ngaahi kole ko ē na'e 'ave 'aneuhu. Pea 'i he 'ene pehē hou'eiki 'oku ou kole atu ke tau toloi ai pē 'a e Fale ki he 2 'a efiāfi, kae 'oleva kuo maau mai 'a e tali 'a e Hou'eiki Pule'anga, 'oku ou tui pē 'e fakafiemālie ki he Hou'eiki Mēmipa. Mou me'a hake hou'eiki ke toloi 'a e Fale ki he 2.

(Toloi ki he 2 efiāfi).

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau toloi mai ki he fakataha 'i he 2:00 na'e me'a mai e 'Eiki Palēmia 'e fai 'enau fakataha mo e Hou'eiki Minisitā pea 'oku 'i ai 'eku 'amanaki te nau toki me'a mai 'enau tali ki he ngaahi fiema'u ko ē na'e 'oatu mei he Hou'eiki Mēmipa. Faingamālie eni, 'Eiki Minisitā Polisi me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō e laumālie ki he ho'ata ni. Sea na'e fokoutua pē ke līpooti atu ne fai e fakataha 'a e 'Eiki Palēmia mo e mātu'a ni pea na'e fai ai e felotoi 'Eiki Sea ke fakahoko atu he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e ola 'o e fakataha ko ia. Pea ko ia eni 'oku me'a mai pea ko u tuku ki ai Sea ke hoko atu he 'Eiki Minisitā Pa'anga hono fakahoko atu, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Polisi, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tu'uma'u faitu'utu'uni Pule'anga fekau'aki mo e fepotalanoa'aki mo e kakai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na. Tapu mo e 'Eiki Palēmia. Pea tapu mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Nōpele pea pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Sea, ko 'eku fokoutua hake pē Sea ke fakahoko atu hangē ko e me'a kuo fai ki ai e lāulea 'a e me'a kuo felotoi ki ai 'a e tēpile 'a e Pule'anga 'i he lolotonga ko eni 'etau mālōlō. Ko e me'a ko ia kuo fakakaukau ki ai 'a e tēpile 'a e Pule'anga Sea, 'oku nau, mau felotoi ko e *consultation* ko eni pē ko e talatalanoa ...

<009>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko eni 'oku lolotonga fai 'e he Pule'angá felāve'i mo 'ene ngaahi Lao 'oku ne 'amanaki ke fakahū maí. Ko e lelei taha ia 'e a'u ki ai ha *consultation*. 'E 'ikai ke ngata 'i he'ene ola lelei, a'u atu ki, 'ikai ke ngata pē 'i Tongatapu ni, kae a'u atu ki 'Eua, Ha'apai, Vava'u, a'u atu ki he ongo Niua pea mo tu'apule'anga, a'u atu ki ha feitu'u pē 'i māmani, 'i ai ha Tonga ai, 'e a'u atu pē 'a e *consultation* ko eni ki honau loto falé. Pea 'e lava pē ke fai mai ha fetu'utaki, mei ha tapa pē 'o e kolopé ki he fetu'utaki ko eni.

‘Ikai tui Pule’anga to e ma’u ha ola kehe ka a’utonu Pule’anga ki he kakai

Ka u to e t̄anaki atu ki ai, ‘o hangē ko e fokotu’u ko ia pea mei he ‘Eiki Nōpele ‘o Niua, ‘o ‘Euá fakamolemole. ‘Oku ‘ikai ke tui ‘a e Pule’angá ‘e te tau to e ma’u ai ha ola kehe ‘o to e ma’olunga ange ‘i he a’u ki he lotofale kotoa pē ‘a e ola ‘o e *consultation* ko eni pea mo hono fai ‘e he tangata’eiki ‘Ateni Senialá mo ‘ene potungāue. Ka ko ia ai ‘e Sea, ‘oku mau tui ko e, ka tau to e fai ha *consultation* mavahe to e t̄anaki ki ai, ‘oku ‘ikai ke mau tui ‘e to e ma’u ha ola kehe mei ai. Ko ia ‘oku mau kei tu’u pē ‘i he’emau fokotu’u ko ia na’e faí ke mau, ke tau fai’aki pē ‘a e *consultation* ko eni ‘oku lolotonga faí. ‘E, faka’atā pē ia ke mou feme’a’aki mai ki ai. ‘Io ‘e faka’atā pē foki ia ke fai mai ha ‘ū fokotu’u tohi ki he ola ko ia ‘o e *consultation*. Ka ‘oku mau pehē ko e founa pē ko ení, ko e founa ia ‘e lelei taha kia kitautolú. Te tau ma’u ai ‘a e ola ‘i he feitu’u kotoa pē te nau ma’u te nau fetu’utaki mai ai pea te tau maau ai. Fokotu’u atu Sea.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Fehu’ia lōloa e polokalama fepotalanoa’aki mo e kakai

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ko e ‘uhingá he ‘e toki hoko atu e fakamalanga ki he me’a kehe ka ko e hā nai e lōloa ‘a ē ko ē kapau, mahino e tali mai ia ‘a e Minisitā Pa’anga ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e Pule’anga. Ka ko e hā e, ‘a e, ko e ‘uhinga pē au ke mau ma’u kae toki hoko atu e fakamalanga. Ko e hā e lōloá, ko e uike ni pē, pe ko e uike, pē ko e uike ni mo e uike kaha’u pē ko e māhina ni mo ‘Epeleli mo Mē kae lele’aki e *consultation*? Ko e hā e lōloa?.

Tali mei he Pule’anga uike pe 1 lele ai talatalanoa mo e kakai

Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, tapu mo e Feitu’u na kae tali pē ki he fehu’i kuo fai mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai. Ko e uike ni pē ‘Eiki Sea ‘oku fai atu ki ai ‘a e kolé. Mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Ongō Niua.

Fokotu’u lele meimei māhina 3 talatalanoa mo e kakai

Lord Fusitu’a: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo ho Falé. Na u ki’i lave ‘o fakatonutonu ‘anenai pea me’a mai e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Tokoni Sea, ke tuku pē ke u toki fakamalanga. ‘A ia ko e kole eni ha faingamālie motu’a ni ke fakahoha’a atu fekau’aki mo ‘etau kaveinga ko ení ē. Na’e ‘i ai ‘a ‘eku lave ‘anenai fekau’aki pea mo e fealēlea’aki, pē ko e *consultation*, ‘a ia ko e tonu ia ‘a e faka-Tonga ko ē ‘o e *consultation* na’e ‘ai mai ‘e he Nōpele ‘Eua, ko e fealēlea’aki. Na’e ongo’i ‘e he Falé ni na’e mafatukituki fē’unga ‘a e Lao ki he ‘Inivesi Mulí ke ta’ofi ‘etau ngāue pea ‘omi e ‘Eiki Minisitā mo ‘ene kau ngāue ...

<001>

Taimi: 1410-1415

Lord Fusitu’a: ... ‘omi mo e kau pisinisí lele mai mo e motu’a ni, me’a mai e ‘Eiki Nōpele ‘Eua, me’a mai e fika 3 ‘a Tongatapu, me’a mai mo e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘o mau fengāue’aki fakataha

ki he fealealea'aki ko eni. Na'e lava lava 'a e kau pisinisi 'o faka'eke 'a e Minisitā ki he ngaahi me'a na'a nau fie 'ilo fekau'aki mo e laó pea fakama'ala'ala mai 'e he Minisitā. Pea nau to e lava 'o kole 'a e ngaahi me'a 'oku nau fiema'u ke fakakau he laó pea nau lava 'o fakahoko atu 'a e ngaahi me'a 'oku nau tailiili pē tāla'a 'i he'ene kau he laó. Sai kapau 'oku māfatukituki fe'unga 'a e Lao ki he 'Inivesi Mulí to e fēfē fau ai 'a e liliu lahi taha talu mei he liliu Pule'anga 'i he 2010 ki he lao ma'olunga taha mo māfatukituki taha 'i he fonuá ni ko e Konisitūtone. 'O kau ai 'a e alasi e mafai 'a 'Ene 'Afiō māfatukituki ange ia 'i ha to e founa. 'Ikai ke hāhāmolofia 'a e fo'i fakafouna ngāue ko ē na'e *precedent* kuo seti 'e he Falé 'a e fealealea'aki ko ē kau mai e Pule'anga kau mai e ni'ihiki ko ē te nau fua e laó kau mai mo e ni'ihiki mei Fale ni. Na'e 'i ai e fokotu'u mei he 15 ke kau mai mo ha ni'ihiki tau'atāina mei tu'a pea tau fengau'e'aki fakalukufua ki hono 'ave 'a e lao ko eni ki he kakaí.

'Oku ou pehē pea koe'uhí kuo 'osi fakafoki e ngaahi laó ia 'oku 'ikai ke to e lau ia ko e lao fakavavevave. Ko ia 'oku 'osi 'etau ngaahi 'aho ngāue ki he uike ni toe uike ua Mā'asi toe 'a 'Epeleli kakato toe 'a Mē kakato, ko e māhina 'e ua mo e kongā ke fai ai ha *consultation* pē ko fealealea'aki fakafonua. Pea ke kau ki ai e ngaahi kulupu ko ē na'e me'a ki ai e 15 pea tau toki foki mai 'o līpooti mai ki he Falé 'a e tu'unga 'o e laumālie lelei pē 'ikai 'a e kakaí ki he laó ni. Ko e fokotu'u atu ia 'Eiki Sea pea 'oku 'i he mafai pē 'a e Feitu'ú na 'i he Kupu 16 ke ke tu'utu'uni mai ke mau fakahoko ia 'Eiki Sea.

Taukave Pule'anga kehekehé ko e Lao 'Inivesi na'e kei 'i he malumalu ia 'o e Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae fai atu pē mu'a ha ki'i fakalavelave nounou ki he me'a 'oku fokotu'u mai he 'e 'Eiki Nōpele Sea. Mahalo 'oku mea'i pē he Falé 'oku 'ikai ke mau loto ke to e fai ha fakatonutonu kae tukuange ke hao kakato e malangá ke me'a ki ai e Hou'eiki. Sea ko e, ko u fie taki pē tokanga 'a e Falé fekau'aki mo e fakakaukau ko eni mo e tūkunga 'oku tau 'i ai he taimi ni 'o fakatatau ki he'etau Tu'utu'uni 'i he Tu'utu'uni 125. 'A ia 'oku pehē Sea Kupu 2 eni Kupu (2) 'o e Tu'utu'uni 125,

“Kuo pau ki he ngaahi lao fakaangaanga 'a e Pule'anga ke fakahū mai 'e he Minisitā 'oku ne tokanga'i 'a e lao fakaangaanga ko iá. 'A ia kuo pau ke ne lēkooti hono hingoa mo fakamo'oni hingoa ki he fakamatala fakamāhino 'o e lao fakaangaanga.”

Ko e laumālie 'o e fo'i lao ko ē 'o e fo'i kupu ko ē Sea ke māhino ko e lao ko ē 'a e Pule'anga ko e Pule'anga 'oku ne tokanga'i pea 'oku 'osi fakafoki e lao ko eni 'oku 'osi 'i tu'a ia. Ko e *consultation process* ko e me'a ia 'a e Pule'anga Sea. 'Oku 'osi tu'a ia ka 'oku feinga 'a e Falé ke tala tu'utu'uni mei heni ki tu'a ki he founa *consultation*. Mo'oni ia 'a e Lao ko ē ki he 'Inivesimeni ka ko e kehekehe'anga he ko e Lao 'Inivesimeni na'e 'i he lolotonga malumalu ia 'o e Falé. 'Oku kehe eni ia Sea 'oku 'i tu'a 'oku 'i he mafai ia 'o e Pule'anga ke ne fai e *consultation*. Na'e kumi fale'i e mātu'a ni ki he 'Ateni Seniale pea ko 'ene fale'i ko e me'a ia 'a e Pule'anga ke fai e *consultation* ko ia.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea te ke laumālie lelei pē Minisitā ke ki'i tokoni atu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko u mei 'osi au ia Sea.

Lord Fusitu’a: Ki’i tokoni nounou pē.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mei ‘osi au ia Sea pea toki me’a ai pē ia ai.

Lord Fusitu’a: Sai lelei.

Taukave Pule’anga tukuange ngāue ki he talatalanoa mo e kakai ke nau fai pea toki lipooti mai ki Fale Alea

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ko u, ko u fokotu’u atu Sea ko e *position* ‘a e Pule’anga ‘oku *clear* ke tukuange mai ‘a e ngāue ko iá ke ne fakahoko kakato pea toki fakafoki mai ki he Fale Alea Sea. Mālō ‘aupito.

<002>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Sea: Kole atu pē ki he Fakafofonga Nōpele ‘o e ongo Niua. Na’a ke tuhu’i mai ‘a e kupu 16 pea ‘oku ‘ikai ha’aku mafai ki he me’a ko eni. Ko u kole atu ke fakama’ala’ala mai ho’o Fokotu’u? Koe’uhi ke lava ke tau hoko atu.

Kole ‘oku ‘i he Kupu 16 Tu’utu’uni Ngāue e Fale ke faitu’utu’uni Sea ki he talatalanoa mo e kakai

Lord Fusitu’a: Ko ia Sea! Fakatatau ki he Kupu 16. ‘Oku ‘i he Feitu’u na ia ‘a e mafai ia ke ke tu’utu’uni mai ki he Fale ni, ‘oku kau ai ‘a e Pule’anga, ke fakahoko ‘a e fealēā’aki , ‘i ha fa’ahinga founa, te ke laumālie lelei ki ai.

Fakamahino Sea ‘ikai ha mafai Fale Alea ke faitu’utu’uni ki he Pule’anga

‘Eiki Sea: Ko e Kupu 16 fekau’aki ia pea mo e mafai ‘o e Sea, ‘i he taimi ko ē ‘oku fakahoko ai ha ngāue ‘i he Fale Alea. Ko e me’a mai ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi. Pea na’a ku ‘osi lave ki ai ‘i he uike kuo ‘osi. Ko e Lao ko eni na’e ‘osi fakafoki ia ‘e he Pule’anga, ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga. Pea ‘oku ‘ikai hatau mafai ki ai. Ko e ‘uhinga ia na’e tuku atu ai ‘a e faingamalie, ke mou kole atu kihe Pule’anga, ke mou fakakau atu....

Lord Fusitu’a: ‘Osi faka’uhinga’i ‘e he motu’a ni ia, ‘a e kupu 16 ‘Eiki Sea ‘oku ‘i he Feitu’u na pē ia ‘a e mafai ia ko ia ...mo e ....Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga! ‘Oku ke tukuaki’i ‘oku ou filifili manako ‘i he ‘eku ngaahi Tu’utu’uni? Lau lelei hifo ‘a e kupu 16. ‘Oku ngata pē ‘eku mafai ‘i loto Fale Alea. Ko e Lao ko eni kuo ‘osi fakafoki ki he ‘Eiki Minsitā Lao, me’a hifo ki he Henisaati ke mahino

Lord Fusitu’a: Sea! Kapau ‘oku ongo’i pehē ‘a e Feitu’u na pea, fakamolemole na’e ‘ikai ke ngāue’aki ‘e he motu’a ni ia ha fakalea pehē. Ko e lea pē na’e ngāue’aki ‘e he motu’a ni. Ko e

faka'uhinga fakalao 'a e motu'a ni. 'Oku ou tui 'oku 'i he Feitu'u na 'a e mafai ko ia. Ko hono ngata'anga pē ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pea ko u kole ha ki'i faingamalie.

'Eiki Sea: Teu tuku atu ha faingamalie ki he Fakafofonga Nōpele Vava'u. Hili 'eku lau atu 'a e Kupu 16 ke mou me'a ki ai Hou'eiki.

Fakama'ala'ala Sea he Kupu 16

Mafai 'o e 'Eiki Sea: Kupu 16, kupu si'i (1). **Kuo pau ki he 'Eiki Sea, ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia mo ngāue'aki ha ngaahi mafai, fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'a e Fale, lolotonga 'ene fakataha toloi fakataimi pea mo e taimi 'oku mālōlō ai 'a e Fale Alea.** Lolotonga 'ene fakataha, 'oku 'uhinga ia ki he lolotonga 'etau fakataha mei he 10 pongipongi ki he 4 efiafi.

Kupu si'i (ii) kupu 16. **'E 'ikai fakangatangata pē fakasi'isi'i 'a e ngaahi mafai 'o e 'Eiki Sea. 'Oku ma'u 'e he 'Eiki Sea,'i he ngaahi Tu'utu'uni ko eni, 'a e ngaahi mafai fakalukufua. 'oku fakamā'opo'opo 'i he Tepile 7.**

Hou'eiki! Mou me'a hifo ki he Tēpile 7.. Fekau'aki ia pea mo e fakaikiiki 'o e ngaahi mafai mo e fatongia 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Fekau'aki ia pea mo e taimi ngāue 'a e Fale. Ko e huufi mo e tuku 'a e Fale hono fakahokohoko 'a e ngāue. Kau mēmipa, toenga 'o e ngaahi Tu'utu'uni. Mou me'a hifo ki he ngaahi 'u me'a ko eni. 'Oku hā atu 'i he peesi fika 96 ki he 104 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'e taha, mo ha Lao 'oku lolotonga 'i he Pule'anga. Pea 'oku *apply* 'a e fo'i me'a tatau pē ki ha Lao 'oku lolotonga fa'u 'e ha Mēmipa Fakafofonga 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke 'i ai hatau mafai fakalao ke tau kaunoa 'i ha fa'u Lao mai ha Mēmipa pē ko ha Minisitā.

Ko e taimi pē 'oku toki 'i ai ha mafai pē ko e mafai 'o e Sea. Taimi ko ē 'oku lēkooti'i ai 'a e ngaahi Lao koi a ke fakahū mai ki he Fale Alea. Ko e faingamalie na'a ku tuku atu ke mou fai ha kole ki he Pule'anga, fakakau atu ho'omou ngaahi fiema'u ki he ngāue 'a e Pule'anga. Ko 'ene hili pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki he'enu lao. Pē te mou fiemalie ki he'enu ngāue pē 'ikai. Te mou toki kau ki ai 'i he taimi ko ē 'oku fakahu 'o lau ai 'i he Fale Alea.

Kupu 131 e Tohi Tu'utu'uni malava ke ngāue'aki ke kole ha talatalanoa mo e kakai he lao

Te u tuhu'i atu 'a e kupu 131. Ke mou me'a ki ai. Hili hano lau 'uluaki, pea tali 'e he Fale ni. 'Oku 'i ai 'a e faingamalie ai, ke tuku atu 'a e Lao ki he *public consultation*, 'i he Kōmiti Lao. Tukukehe, kapau 'oku fakahū mai 'e he 'Eiki Palēmia ha'ane tohi 'o kole ke fakavavevave'i 'a e Lao ko eni. Ko homou ngaahi matapā eni. Hou'eiki, ke mou ngāue'aki 'oua te mou feinga mai ke tau ngāue ta'e fakalao.

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea, 'oku 'ikai feinga atu ha taha ke fai ha ngāue ta'e fakalao. Kapau te ke me'a hifo ki he *schedule* Tēpile 7 kupu 1, kupu 1. kupu 1.3. 'Oku 'i he 'Eiki Sea, ke ne Tu'utu'uni 'a e taimi pē 'oku fehu'ia ai 'a...

Taimi 1420-1425

Lord Fusitu'a: ...hono faka'uhinga mo hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni, pea mo hono tu'utu'uni ki ha me'a 'oku 'ikai ke hā ai. 'A ia kapau 'oku *silent* 'a e tu'utu'uni ia fekau'aki mo ha me'a, 'a ia 'oku *silent* pē he *issue* ko eni. Ko e 'uhinga ia 'oku 'uhinga fakalao ai 'a e motu'a ni 'oku 'i he Feitu'u na pē. *That was the reason.*

'Eiki Sea: Ko e *public consultation* 'oku hā 'i he kupu 131, 'o kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha kupu 131, 'e 'i ai leva hoku mafai ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke hā, te u lau atu 'a e kupu 131. Fakahoko mei he kakai 'o e fonua, kupu 131 (1), 'E 'ikai ke ngāue 'a e Fale Alea ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau 'uluaki, ki ha taimi ko e uike 'e ua, pē ko e taimi 'oku lōloaange 'e pehē 'e he Fale Alea 'oku fiema'u ke faka'atā 'a e kau mēmipa ke nau sivi'i 'a e Lao Fakaangaanga, pea ki he kakai 'o e fonua ke nau fai ha ngaahi fokotu'u, kae 'ikai ke kau 'i heni 'a e (a) Lao ki he 'esitimeti, mo e (b) Lao Ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakamo'oni mai 'e he Palēmia 'oku fakavavevave.

Hou'eiki, na'e 'i ai 'a e Lao Fakaangaanga na'e fakahū mai na'e 'ikai ke fou 'i he founa ko eni 'oku tuhu'i mai 'i he kupu 131, Lao ki he 'Inivesimeni, he na'e 'i ai 'a e ngāue fakavavevave na'e tukumai ke fakahoko ki he ngāue ko ia. Kā na'e kei 'i loto pē 'i he Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga ko ia, pea na'e fai 'a e felotoi mo e Hou'eiki Pule'anga ke fakahoko 'a e fo'i *consultation* ko ia, kā 'oku kehe 'a e lao ko eni he 'oku lolotonga 'osi to'o ia mei he'etau 'āsenita.

Lord Fusitu'a: Ko e 'uhinga ia 'a e faka'uhinga fakalao 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea. Ko e 131 ia ki ha lao 'oku fakavavevave'i 'e he Fale ni, kā ku o 'osi *withdraw* foki 'a e lao ia ko eni, 'a ia 'oku *silent* 'a e tu'utu'uni ia ki ha lao kuo 'osi fakafoki 'e he Pule'anga.

'Eiki Sea: 'Osi to'o 'aupito mei he 'āsenita 'oku 'ikai ke to e hoko ia ko ha ngāue 'a e Fale ni, ko ia. Ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'atau mafai ki he lao he 'oku 'osi to'o ia mei he 'āsenita. To e 'i ai ha fehu'i hou'eiki kā tau hoko atu.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Nōpele Vava'u me'a mai.

Lord Tu'i'āfitu: Hangē ko eni ko e me'a ku o toka ki ai 'a e me'a 'a e Feitu'u na, pea 'oku maama lelei fakafoki 'a e lao. Fēfē kapau 'e fakafoki mai 'a e lao ko eni ki ho Fale pea tēpile'i 'e lava ke tukuhifo ki he Kōmiti Tu'uma'u'a e Feitu'u na ke fai ha *public consultation* 'a e Fale Alea, makehe mei hē?, ko 'eku fehu'i pē ia, 'uhinga ko e tau'atāina 'a e kehekehe 'a e *separation of power* 'o e *executive power*, mo e *parliamentarian* 'a e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Ko ia, 'e toki malava pē hili hono fakahū mai mei he Pule'anga.

Lord Tu'i'āfitu: Kā 'e lava pē ke fo0kotu'u ho Fale ke fai ha'atau to e alealea makehe 'a kitautolu?

'Eiki Sea: Ko ia fakatatau ki he kupu 131, 'e malava.

Lord Tu’i’āfitu: Poupou, Mālō.

Siaosi Sovaleni: Fehu’i pē Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a e Fale Alea. Ko e muimui pē ‘i he fehu’i ko eni ‘a e hou’eiki ‘a ia kā tukukehe foki ia kā fakahū mai ia mo ha tohi fakavavevave he ‘ikai leva ke to e hū ia ki he kōmiti pea he’ikai ke to e fai ha *public consultation*, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko ē na’e fai ha *public consultation*, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko ē na’e fai ai ko ē ‘a e kole ki he Pule’anga ke tau ‘ai ‘aki pē fo’i *public consultation*, ko eni, he ‘oku mahino pē ia kā hū mai ia mo ha tohi fakavavevave, ko e fo’i me’a pē eni ia, ‘iokai to e ‘i ai ha faingamālie ‘amui. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Ngaahi ta’efiemālie kau Nōpele fekau’aki mo e fealelea’aki e Pule’anga mo e kakai

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, tapu pē pea mo e Feitu’u na. ‘Oku fokoutua ‘a e motu’a ni ia pē au fakakaukau ‘Eiki Sea, koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e fealelea’aki fekau’aki pea mo e lao Konisitūtone he taimi ni ‘i he fonua. ‘Oku lolotonga lele ia ‘i ho fonua Sea. Kā na’e ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘a e kakai na’e pehē ‘e he kakai ko e lao ko eni na’e fakahū mai ki Fale ni, pea fakaholomui pea ‘oku fai ‘a e fealelea’aki pea mo e kakai ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea. Pea na’e ‘uhinga ia hono fakahoko mai ‘e he motu’a ni ‘aneuhu ko e kole mai ‘a e kakai ko e founa ko eni ko ē ‘oku fai’aki ‘e he Pule’anga ‘Eiki Sea, ko ‘enau kole mai ki he Fale ni ke kole ki he Pule’anga pē ‘e lava mu’a ‘a e fo’i founa, ke ‘uhí ke me’a ange ‘a e Palēmia pea mo e Minisitā Lao ke ‘uhí ke nau feme’a’aki hangatonu, ko e me’a ia na’a nau kole mai ‘o makatu’unga ‘i he ...

<005>

Taimi : 1425-1430

Lord Nuku : ... lao na’e ‘i Fale Alea ni, pea makatu’unga ai hono ‘ave ko ē ‘o fai ‘a e fealelea’aki he ‘aho ni. Ka o e ‘uhinga ia ko ē, hangē ko e me’a ko ē ‘oku fai he ‘aho ni, ‘Eiki Sea, kapau leva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao heni, pea ‘oku ou tui, ko e *consultant* ko ē ‘oku fai, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke fu’u totonu hono fakahoko he ‘aho ni. He ko e ngaue ko ē ‘oku fai he ‘aho ni, ‘Eiki Sea, ‘oku makatu’unga ‘i he Lao na’e fakahū mai ki Fale ni, pea fakafoki. Pea na’e ‘i ai mo hono ngaahi tu’utu’uni ‘i Fale ni. Na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki ai, pea fakaholomui e Laó, ‘Eiki Sea, ka ko e ‘uhinga ia, ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e kole mai ‘a e kakaí, koe’uhí ko hono tala, ko e *consultation* eni ‘o e Lao ko ē na’e ‘i Fale ni, ka kuo fakafokí. Pea ‘oku mahino pē kiate au ia, ‘Eiki Sea, ho’o me’á, ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia ‘a e Falé he ‘aho ni ‘i he Lao ko ení, he koe’uhí ‘oku ‘i tu’a ia. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á he ‘aho ni, ‘Eiki Sea, he ‘oku lolotonga lele he ‘aho ni, ‘a e fealelea’aki ko ení, ‘i he Pule’angá pea mo e kakai e fonuá.

Ka ko e kole mai ‘a e kakaí ia pē ‘e lava ke liliu. Mahino ho’o me’á ‘au ia, Sea, ‘oku ‘ikai ha kaunga ia ‘a e Falé ki he Laó, ‘i he ‘aho ni. Ka na’e ‘uhinga ia ‘a e fakahoha’a atú, pē ‘e tali ‘e

he Pule'angá, pea ko eni kuo mahino e me'a ko ē kuo fakahū mai 'e he Pule'angá. Pea ko e me'a ko ē na'e fai ki ai e kole 'a e Pule'angá, na'e kole mai e Pule'anga ke fai ha ngāue fakataha. Pea mau kole atu leva. Fēfē kapau te mou lava 'o me'a atu pea fakahū mai e Laó, kuo lava e loto 'o e kakaí, pea tau hanga 'etautolu 'o tukuange atu e Laó. Me'a mavahe eni ia, 'Eiki Sea, mei he me'a ko eni koē ko ē 'oku fai ko eni ko ē 'e he Pule'angá he 'aho ni. Ko e 'uhinga e kole atú ia, koe'uhí he 'e iku mai e Laó ki heni. Pea te tau to e foki pē tautolu ia ki he *stage* 'uluaki ko ē 'o e tipeití, te tau kei tipeití'i pē e Lao ko ení, koe'uhí he 'e kei 'i ai pē e kakai ia ho fonuá, Sea. Ka ko e 'uhinga pē ia hono fakahoko atú, Sea. he 'oku hangē kiate au, ko e me'a ko ení 'oku tā ia 'i tu'akautā.

Ko e Laó ia na'e 'i heni, pea 'atu 'e he Falé 'a e fakakaukau, fakafoki ia 'e he Pule'angá, koe'uhí ke to'o e mafai ia 'o e Falé, pea mei ai. Ka na'e makatu'unga pehē e kolé. Pea na'e fakahoko mai mei he Pule'angá 'o pehē mai. Kuo 'osi 'i ai e 'ū fonua he kaungā'apí mo e me'a pehē. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u tui au 'oku tonu ke 'omai e 'ū fakamatala ko ia mei he me'a 'a e kaungā'apí. Ko Tonga pē ia 'oku tahá. He ko eni ia ko e Pule'anga faka-Tu'i, faka-Konisitūtone. Ko hono toe 'ona 'o e 'ū kaungā'apí, 'Eiki Sea, ko e Pule'anga ia 'oku fai 'enau ngaahi fakakaukau 'anautolu ia 'i he temokālati kakato. Ka ko 'etau temokalati ko ē 'atautolu, 'Eiki Sea, ko e Pule Faka-Tu'i, Faka-Konisitūtone. Pea ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'oku fai atu ai e me'a ko ení, pē 'e kei lava ke fai ha tālanga, 'o fakatau ki he 'etau nofo faka-Tongá, 'Eiki Sea.

He ko e me'a ko ē 'oku fai e tuí ki ai, 'Eiki Sea, 'oku pehē ni. Ko e me'a ko ē 'oku ou mahino'i 'e au 'oku fai ko ē 'e he Pule'angá, 'oku ne fakangofua heni, fakafaingofua'i 'a e me'a ko e tu'utu'uni aoni, pē ko e fakatikitato. He koe'uhi pē ko ho'o 'ikai pē ke pehē, 'alu koe. He ko e 'ū mafai ia ko ē 'oku foakí. Pea na'e 'i ai e feme'a'aki na'e 'ohake 'aneuhu, teuteu fili e Fakamaau. Ko e 'ū me'a kātoa ko iá, 'Eiki Sea, 'oku 'uhinga hono 'oatu e ngaahi fakakaukau ko ení, 'Eiki Sea, ke tau nofonofu he melinó, pea mo e ma'uma'uluta ko ē 'a e fonuá. He 'oku 'i ai 'etau me'a faka-Tonga, ko e talatalanoa. Pea 'oku 'uhinga pehē e kole ko ē ki he Pule'angá. Pea ko eni ia kuo 'osi mahino e me'a 'a e Pule'angá, pea mahino e me'a mai 'a e Feitu'u na. 'I kai ke 'i ai ha'amau kaunga 'o mautolu ia ki he Laó. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao pehē ia 'i he Falé he 'aho ni. Ka ko hono talanoa'i ko ē 'i tu'á, ko e me'a fakafonua leva ia. Pea 'oku 'uhinga ia hono 'oatu ko ē ki he Feitu'u na.

Ka ko 'emau 'uhinga 'oku mau kole atu aí, 'Eiki Sea, koe'uhí ko e me'a ko ē 'oku talamaí, 'ikai ke tali 'e he Pule'angá 'emau kolé, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao pehē ia he fonuá he 'aho ni. Ka ko e hā e me'a 'oku talatalanoa'i 'i tu'a? Ko e Lao e fonuá. Ko e me'a ia 'oku lolotonga talanoa'i ko ē he taimi ni. Ko e me'a ke talanoa'i pea 'omai ki Fale ni, 'a ia ko 'emau toki kaú he hū mai ki Fale ni. Ka ke me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá, 'Eiki Sea he 'oku ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Lord Nuku : ...fai 'a e talanoa fakalūkufua ia 'i tu'a, ki he Tonga kotoa pē. Ka 'oku 'ikai ke tali 'e he kakaí 'a e 'uhinga ko iá, ke'uhí 'oku 'ikai ke lava 'a e talanoa ko ē 'oku faí, ke u fehu'i atu pea ke tali mai, pea u 'eke atu ko e hā ē ko e hā ē, 'ikai ke lava 'a e me'a ia ko ia. Ko e me'a ko ia 'a e 'Ateni Senialé 'Eiki Sea, 'oku hanga 'e he 'Ateni Senialé 'o fakama'ala'ala 'a e laó 'o fakatatau ki he laó ngata ai. Ko e telefoni ko ia 'a e kakaí, ko ho'o afe pē 'au mei he me'a ko ia

‘oku fiema’u ‘e he letiō ‘oku tamate’i mai ho’o telefoní ‘au ia. Tukukehe ‘a e ta’emalava ‘a e kakai, ‘o ngāue’aki ‘a e telefoni. ‘Osi fakahoko mai pē ‘e he 'Ateni Senialé, na’e talaange ‘e he motu’a, tu’o 15 ‘ene tā, pea toki ma’u hono faingamālie ‘e taha. Kalasi ‘e ni’ihi tu’o 20. Kapau ‘e me’a atu ‘a e Hou'eiki, pea ka ha’u ha toko 3, ‘oku lava homau fatongiá ‘o mautolu, mahino leva ‘oku ‘ikai ke lava mai ‘a e kakai. Ko e ‘uhinga ia 'Eiki Sea ‘oku fai atu ai e fakahoha’á. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki Pule'anga, ko e fakamalanga eni mei he Hou'eiki ‘oku ‘ikai pē ke nau loto fiamālie ki ho’omou founa ngāué, ‘oku mou me’a mai ‘oku fe’unga pē e ngāue’aki ‘o e letiō pea mo e tā telefoní, ka ‘oku ‘i ai e faka’amu ke toe ki’i fakalakalaka ange ‘a e founa hono ‘ave e *public consultation*. Tukuatu pē ki he tēpile Pule'angá ke toki, ‘omai ha’amou tali ‘o kapau ‘oku toe ‘i ai ha liliu ho’omou fakakaukau.

Fakamahino Pule’anga kei tu’uma’u pe nau tu’utu’uni

'Eiki Palēmia : Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, ‘osi ‘oatu kātoa ‘emau ngaahi poiní, pea mo ‘emau ngaahi ‘uhingá, ‘ikai ke to e ‘i ai ha ‘uhinga fo’ou te mau ‘oatu. Ko ‘emau talitali atu pē ke fai ha tu'utu'uni, fokotu’u atu ke tau pāloti.

'Eiki Minisitā Ako : Poupou.

Lord Tu'ilakepa : Sea, kuo poupou’i, kole pē ha faingamālie, laumālie lelei pē Feitu’u na. Te’eki ke u malanga au, ‘oku ke mea’i pē ‘a ‘eku ‘i he fatongiá, ka ko ‘eku lele mai ki heni ‘oku ou fie malanga ki he me’a ko eni ‘oku teu ke fai ki ai e pālotí he ‘oku fai e poupou ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au pē ko ‘etau pāloti’i e hā. Ko e hā koā ke fokotu’u ‘oku tau pāloti ? Tongatapu 3.

Tokanga ki he founa ‘e lipooti mai ‘aki ki Fale Alea

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e 'Eiki Palēmiá, tapu mo e Fale Alea. Ko e me’a pē ‘oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea, ki he founa ko eni ‘a e *consultation*, ko e tukuatu pē ko e fokotu’u fakakaukau pē ki he Fale. Hangē ko ení Sea, ‘e fēfē hono lipooti maí. ‘E talamai na’e loto ‘a e peseti ‘e 50 pē 60 ki he 40, ‘e fēfē ‘a e ngaahi kupu kehekehé, ‘e fakahoko mai ai na’e ‘i ai ‘a e pehē, na’e ‘i ai e felotoi ki he kupu ko ē, kae hala e kupu ko ē. Ko e ngaahi me’a ia ko e *process* ia ko ē hangē ‘oku fa’a me’a ki ai ‘a e 'Eiki Minisitā Leipá, ‘oku fiema’u ko ē na’e fiema’u ke mahino. Hono fakafoki mai ko eni ‘a e talanoa ko eni he letiō mo e kakai. ‘Oku kehekehe ‘a e pehē mai ia, na’e ‘i ai e fo’i telefoni ‘e 21, pea na’e loto ‘a e 20 ki ai, ta’eloto ‘e 1. Kae ‘osi ange ko iá kapau te tau sio kitautolu ki he telefoní, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i faka’eke’eke ia ko e ‘uhingá ke mahino’i, ‘oku ‘ikai ke ‘uhngá ia ‘oku loto ki hē pē ki hē. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku fai ‘a e tokanga ki aí, ‘a e founa ‘e lipooti mai mei ai ‘a e fetalanoa’aki ko eni pē ko e feme’a’aki ko eni na’e fai he letiō. Kapau pē ‘e lava ‘e he Pule'angá ‘o fakamahino’i mai, he ko e ‘uhingá ‘e lava ia ‘o ‘omai ‘o talamai, ‘oku ma’u heni ‘a e ngofua ia mei he kakai he fo’i telefoni ‘e 21, ke mau fakahoko mai ‘a e liliu faka-Konisitūtone ko eni. ‘A ia kapau pē ‘e lava ‘e he Pule'angá, ‘o fakamahino mai ‘enau ‘unu atu kimu’a, pē ko e hala fononga mei he ‘osi ‘a e telefoni

mo e tali ko eni ‘oku fai he letiō, hono ‘omai ko eni e fakamatalá, na’a lava ai ‘o fiemālie ‘a e Hou’eikí na ‘oku fakafiemalie pē, ka tau toki hoko atu ki he Kupu ko ena 131 na’e me’a ki ai e Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kau ki’i tokoni atu fakamolemole he me’a ‘oku me’a mai ai e..

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea. Ko e Lipootí ‘oku fatu mai ia ‘e he 'Ateni Senialé, ‘a ia ‘oku ne fai ko eni ‘a e *consultation* ma’a e Pule'anga he taimi ni, ko e ‘uhinga pē ke tau'atāina. Pea ko e *format* ‘oku ne fakahoko mai e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau poupou, ni’ihi ‘oku poupou, mo e ni’ihi ko e kole fakama'ala'ala, mo e ngaahi *quality* ‘o e ngaahi me’a ‘oku nau tokanga ki ai ki he ngaahi kupu’i laó, ‘oku ha’u *detail* pehē Sea ‘a e lipooti. ‘Oku kau ai mo e ngaahi lipooti kehe ‘oku mahino ‘oku *submit* ia mei tu’a. ‘A ia ‘e toki mahino ia hono ‘omai ko ē e Lipootí ki heni ko u tui pē ‘e fiemālie ki ai e Hou’eikí, ka ‘oku ou fakahoko atu pē Sea, ko e *position* ko ia ‘o e Pule'angá, mou fakamolemole Hou'eiki, ‘e ‘ikai ke ...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Polisi: to e liliu ia, ko e me’a ko ē ‘oku mau tu’u ai ‘oku mau tui ko e lelei taha ia ma’a Tonga pea pukepuke ai e melino, fokotu’u atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Me’a mai Nōpele Vava’u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pea mo e Feitu’u na. Pea kole pē mu’a Sea ke u fakamalumu atu he fakatapu kuo fai he Feitu’u na he Fale ni, koe’uhī pē Sea ko hoku taimi kuo mahino he taimi ni Sea ‘uhī foki ‘aneafi mo e ‘aho ni nau ‘i he fatongia pea kuo pau ke te tui ‘a e fa’ahinga pulupulu e fatongia ko ia Sea. Ka koe’uhī ko e fatongia ko e hifo ki lalo ki heni pea ‘oku te kau he tipeiti.

Tukuaki’i Pule’anga ki he fie’eiki mo ‘ikai anga fie fakatōkilalo

Pea ‘oku mahino mai kiate au Hou’eiki Pule’anga tapu pē mo moutolu te u ‘ai ma’a atu pē ke mou mea’i ko e ‘asinisini eni e me’a ko e *consultation* hangatonu ‘oku ‘ikai ko ha Pule’anga loto ma’ulalo ‘a moutolu. Ko e Pule’anga fie’eiki moutolu he ‘oku ‘ikai pē ke mou toka’i ‘a e kole ‘a e kakai ‘o e fonua fekau’aki pea mo e liliu Konisitūtone ko eni. Kuo mou ‘osi loka, ko u faka’amu pē ‘Eiki Palēmia ke tau fakafoki ‘etau fakakaukau ki he taimi na’e uki e kakai ‘i Pangai pea a’u ‘o liulalo ‘a loto tatau e Fale e Tu’i ‘o nau hā’ele atu koe’uhī ko e me’a ko ena ‘oku fiema’u he Feitu’u na. ‘Aho ni ‘ikai ke ‘i ai ha tukulolo Sea, nau ‘i he fatongia pea u faingata’a’ia koe’uhī ko ‘eku sio mei ‘olunga ki he loto Fale ‘Eiki ni ha me’a ke fakatahataha’i ai ‘a e Fale ‘Eiki ni he ‘ikai pē fai ha fakatahataha’i ia e fonua ni ‘i he fa’ahinga founa ko eni, ke mou fakataha mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘oku ‘ikai Kapineti pē pea mou me’a mai ‘o tu’utu’uni mai ko homou loto pē eni ke fai e me’a ko eni. Fu’u ngalivale ‘aupito ‘aupito ‘etau Fale ni ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku ‘omai e ngaahi fakakaukau ‘Eiki Sea ‘oku mahino mai leva ‘oku totonu ke ‘oua to e fai ha Fale Alea. Mou fakalele ā pē Pule’anga ‘e moutolu he ‘oku mou ‘ia moutolu e mafai, ‘oku moutolu pē ‘a e ‘ofa, ‘oku mou ‘ia moutolu e ta’e’ofa, ‘oku moutolu pē ‘a e me’a kotoa pē he fonua ni. ‘E fēfē leva e toenga ha ni’ihi he fonua ni ‘Eiki Sea? Ke fa’u *submission* mai ‘a e kakai he fonua ni he ‘oku nau mea’i ‘a e me’a ko e fa’u *submission* ‘Eiki Sea? Talu e liliu e fonua ni ko e founa angamaheni ia na’e ō ‘aki ki he kakai ‘o e fonua, na’e me’a atu ‘a e Hou’eiki e ‘aho ko ‘eni ki he kakai ‘o e fonua. Pea kuo tau maheni ‘i he fakataha’anga e kakai ki ha toko si’i pē. Fēfē ka mou fakakau e polokalama *PTA*? Kau mai e tamai pea mo e fa’ē mo e fānau ‘i he ‘ū fakataha pehē ‘Eiki Sea. ‘Aho ni, ka mou me’a mai he ‘ikai pē ke, kuo ‘osi mahino ho’omou tu’utu’uni. Pea ‘oku sai pē ia ‘Eiki Sea. Ka mou me’a ki hē Hou’eiki tonu pē ā ke tuku ā ke ‘oua ‘e to e fai ha Fale Alea he fonua ni ko e ngaahi me’angāue lelei na’e ngāue’aki ‘i he fonua ni, ‘oku ‘i ai e Tohi Tangi, ‘oku ‘i ai e lāunga, ‘oku ‘i ai e fa’u lao pea ‘oku ‘i ai mo e faka’uhinga pea ‘i ai mo e ngāue fakataha mo e kakai ‘o e fonua. ‘Aho ni ‘ikai. Kuo mou ‘osi ma’u pē ‘e moutolu e taukei fe’unga ke mou tipeiti he Fale ni makatu’unga ho’omou tokolahi pea te mou lava pē ‘o liliu ha me’a ‘i he fonua ni.

Fokotu’u ke tāpuni e Fale Alea he ‘oku ‘ikai ha ‘aonga ‘ene lele

Pea ko e me’a ia ‘Eiki Palēmia ‘oku mau manavasi’i ai he fa’ahinga tu’utu’uni ‘oku fai he Feitu’u na, te tau ‘auha hotau fonua ‘oku tau ‘ofa ai. ‘Ikai ke to e ma’u ha lelei ia he fonua ni kapau ko e founa ‘eni. Fēfē mautolu mei Vava’u? Tuku ā e ngaahi me’a ko eni ‘Eiki Sea, si’i fēfē koniteina e mātu’a talu hono puke he Kasitomu ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘i Siulai a’u mai ki he ta’u ni te’eki pē ke fai ha ngāue ia ki ai. Ta’etotongi ‘e he ni’ihi na’e ‘osi totongi kiate kinautolu. Fēfē nai ‘a e langa e Fakamaau’anga na’e totonu ke pa’anga pē ‘e taha kilu kuo a’u ‘o fā kilu ‘Eiki Sea? Fēfē homau hala Pule’anga ‘i Vava’u? Poloka pē feitu’u pea kovi ‘aupito ‘aupito pea talamai ke feinga’i ha pa’anga kae tanu pē paaka ia kae fai pē me’a ‘oku mou laumālie ki ai ‘Eiki Palēmia ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu’ilakepa: ... ko e ‘ai e paaká ke hā. Lolotonga lele pē ngaahi fu’u me’a ko iá. Fēfē ngaahi poaté ‘ū tiviteni ‘oku ‘omai e pa’anga ko ia lahi faufaua. Hā e me’a ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’angá. ‘Ikai ke to e ‘i ai hano ‘aonga ‘o’ona e Fale Alea ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke to e ‘i ai ha ‘aonga ia e Feitu’u na, totonu ke tau tutuku ā. Pea tuku atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Palēmia ke ke fakalele e fonuá. Na’a tau fakataha ‘anenaí ‘Eiki Sea pea ko e kole mai e ‘Eiki Palēmia ‘e foki ki he Kapinetí. ‘Aneho’atā ko u tu’u pē ‘o sio atu ki hē, ‘ikai ke fai ha Kapineti ia he fu’u ‘ēlia ko eni ‘i hení. Pea ko u tui au ‘Eiki Sea, Hou’eiki, hā koā e ‘aonga ho’omou to e me’a heni. Hā hono ‘aonga te tau to e fai ha feme’a’aki he Falé ni. Pule’angá fie’eiki eni. Pule’angá eni ia ‘oku nau fa’itelihā pē nautolu he fonua ni. ‘Eiki Sea ko u ongo’i lahi ‘aupito ‘aupito Sea, feinga ‘a e Feitu’u na mo e motu’a ni ke fakatahataha’i e kakai e fonuá, he ‘ikai lava ia. He ‘oku ‘ikai lava e ‘Eiki Palēmia ‘o fai tu’utu’uni ‘iate ia pē. Ko e Feitu’u na na’a ke fili e Kapinetí. ‘Oku ‘ikai ko nautolu na’a nau fili e Feitu’u na. Pea nau fai tu’utu’uni atu ki he Feitu’u na ke ke fai tu’utu’uni ‘o hangē ko ia ‘oku hā he fofonga ‘o e Falé he ‘aho ni.

Faka’ofa ‘aupito ‘aupito ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u to e tui au to e tonu ke tau to e hoko atu he ‘aho ni ‘Eiki Sea. Tau tutuku ā, tāpuni ‘e he Feitu’u na e Falé ni. Fakahoko ki he Tu’í ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha ivi e kakai e fonuá heni. Ko u faka’amu au Sea kapau na ko e motu’a ni nau ‘i he fatongia

na, ko u tāpuni e Falé he ‘aho ni, te ke me’a mai ko u tapuni e Falé. ‘I he fa’ahinga founa ko ení, mou ‘ai ke mou lava ‘o ngāue fakataha mo e kakaí kae tuku e politiki e kakaí he fonua ni pea ‘oku uesia ai mo e lotú. Hā hono ‘aonga ‘Eiki Sea ha’o to e me’a mai ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. Me’a mai he ‘aho ni, hā hono ‘aonga e ‘ū Lao ko ení. ‘Ikai ke ‘i ai hano ‘aonga ‘o’ona ‘Eiki Sea, ko u fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ko u fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ‘aonga, tau tutuku. Sai ange Lao Konisitūtone, liliu Konisitūtone he Lao ko ení ‘oku ‘ai ke tau alea’i fo’i Lao ‘e 6 pē 7 ‘oku tuku hifo ki he Kōmiti Kakató. Pea ko u kole atu ki he Feitu’u na Sea ke tau fakakaukau lelei e Feitu’u na. ‘Ikai pē ke u to e ongo’i ‘e au ‘oku totonu ke to e lele Falé ko ení. Falé ta’epau.

Mou me’a ki he’enu me’a ko ē. Ko e tekinolosiá Sea ka u ‘oatu e ki’i fakamatala ko ení. Ko e tekinolosiá me’a ko ē na’e malanga ki ai ‘a e Minisitā Leipá. Fai e malanga ‘a e Minisitā Leipá, ‘i ai ‘ene fakamatala ‘oku fai ‘i he tv, ‘alu ‘i māmani kotoa, tau pehē ko e malanga fakatu’utāmaki taha ia he fonua ni ke fili ‘Ene ‘Afió.

Veivosa Taka: Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ke me’a ki hē Sea. Ko e hā ho’omou me’a ‘oku ta’ofi ai kuo sisii’i mai pē si’i Fakafofonga ‘oku faka’ofa. Ko hotau tuhá ení ‘e a’u ki ha tu’unga pehē. ‘Oku ke me’a Fakafofonga 13 hā hono ‘aonga hono fili koe ‘e he kakaí ‘oku ‘ai ke ke me’a mai ke ke me’a mai ‘oku sisii’i atu pē pea ke me’a ki lalo. Ko hono fakatu’utāmaki ia e tekinolosiá, ‘i ha fakakaukau pē ‘a ha ni’ihi tokosi’i he fonua ni. Pē ko e malanga ‘a e ‘Ateni Senialé ‘i ha’ane me’a ‘o tui ki ai, fakatatau mo ‘enu fiema’ú, pea ta’e’onga kotoa ha to e fakakaukau ‘a e kakaí e fonua ni ‘Eiki Sea. Kau Fakafofonga, 12, 13 a’u ka koe Fakafofonga Fika 16, mou fakafisi ā mei ho’omou ngāue. ‘Ikai ko e ‘uhinga e ‘oatu e ngaahi fu’u *apartment* ke mou nofo aí pea mou tu’uma’u e Pule’angá ai. Ngali vale ia. Fakaoli, ko e tu’u he taimi ní ‘oku fakaoli ...

<001>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu’ilakepa: ... Sea pē ko e hā ho’o ongo’i. 13 ‘oku ou ‘ofa atu ki he Feitu’u na. Ko e taha e Feitu’u na he tokotaha fa’a me’a hake pē taimi ‘oku ou malanga fakafēpaki’i au. ‘Aho ni sīsī’i atu pē, lalo. Mou me’a ki he faka’ofa homou ngaohí.

Sea ko u tuku atu ki he Feitu’u na ka ko au Sea ko e ‘osi pē ‘eku malanga ko ení tamate’i ko u hū au ki tu’a. ‘Alu au. ‘Ikai ke to e ‘i ai hano ‘aonga he Fale ni ‘ofa mai e kakaí e fonuá kau ngāue fakapule’anga ‘ikai pē ke to e ‘i ai ha ‘aonga e fonuá ko ení a’u ki he Pule’anga ko ení. ‘Osi ‘omai ‘etau ‘ū līpooti mei he ‘Atita ko ‘enu me’a mai pē, loi, loi, loi ‘osi. Fē pule lelei mo e Pule’anga lelei mo e me’a ‘oku fiema’u ke ‘ata ki tu’a. Hala!

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele ‘oku toe pē ho’o miniti ‘e taha.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Palēmia laumālie lelei ā. Ko au kapau nau Palēmia ko u laumālie lelei fakafisi ā Feitu’u na ia. Fakafisi ā e Feitu’u na he ‘oku ‘ikai ke ke lava koe ‘o faitu’utu’uni. ‘Orange ā ki he Minisitā Pa’anga mo e Minisitā Polisi he ‘oku na lava naua ‘o me’a mai, ‘oua ‘e ‘ai e

Minisitā Leipa to e ta'e'aonga e fonua he fonua ko eni. Ongō'i ke fe'unga ke ke hoko atu pē 'oku totonu ā ke ke me'a ā ki he kauhala 'e taha? Vakai ha veesi folofola 'oku 'aonga ma'a e Feitu'u na teuteu'aki hono tali e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Ko e toki fo'i malanga eni Sea 'oku ke me'a ki ai hala ke nau to e ngaungaue mai. Kuo māhino mai 'enau tu'utu'uni pea 'oku faka'ofa e fonuá hono ngaahi pehe'i. Sea ko u tatau atu 'Eiki Sea koe'uhí kuo nau loka, loka he ko e, ko e hā ko e, ko ha fale 'oku tu'u 'i tahi ke hangē ko e fanga ki'i fale 'oku tu'u 'i tahi 'o loka pē ko e fale 'oku tu'u 'i Lopaukamea ke 'alu atu pē palau 'o teke'i 'o tō ki lalo kae loka pē. Tuku atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ke ke fai ha'o tu'utu'uni. Me'a mālie mahalo ko e me'a mei he 'Eiki mahalo ko e pehē ni nau mei fakahū au. Pea sai ke fai ha fo'i *exercise* 'etau Tohi Tu'utu'uni 'o fakatatau mo e mafai 'o e Sea. He kapau he 'ikai ke 'i ai ha ki'i mafai 'e 'i he kakaí 'e 'auha e fonuá ko eni he fa'ahinga tu'utu'uni e Pule'anga ko eni.

'Amusia e Feitu'ú na ia 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai ho paaka 'amusia e Feitu'ú na 'oku ...

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku 'osi ho taimi.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e tu'u ko eni 'ikai to e 'i ai ha taha ia to e fie malanga. Mahalo 'e sai ange ke u tā tā pe au he 'aho ni pea tau tutuku pea tau tutuku ā pea fekau e 'Ateni Seniale ke fakafisi ā mei hono fatongia. Lahi e ngaahi me'a 'oku hoko ko e lea ta'efe'unga e kakai e fonuá ni. Hā e me'a 'oku 'ikai ke tu'u ai e 'Ateni Seniale 'o fai ha me'a he fonuá ni. Ke me'a he me'a na'e hoko 'i Ha'amoá ko ha taha na'a ne hanga 'o 'ave ha fakamatata he *media* kovi ki he Palēmia na'e 'omai e tokotaha ko iá 'o hopo'i he 'ao 'o e Fakamaau'anga. 'Ikaí ke lava he 'Ateni Seniale 'oku fai e me'a ko iá kae tu'u mai ke ne fakamatata'i 'a e Konisitūtone hono liliu 'o fakatatau mo e fiema'u 'a e Pule'anga ko eni te tau ta'e'aonga he fonuá ni kapau founa ia.

'Eiki Sea: Fakafofonga te u tuku atu ho miniti 'e taha ke ke fakamā'opo'opo mai ho me'a.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na tuku mai, to e tuku mai pē ha to e miniti ke lahi ange. Kae tukuange ke u malanga ange pē 'ikai ke nau ngaungaue mai 'o fai ha tu'utu'uni. Pea kapau 'oku 'ikai ke lava 'o fai ha tu'utu'uni 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ki he Feitu'ú na ke tau tuku pea ke me'a atu ki he Tu'i 'o fakahoko ki ai ko e lao pē eni 'oku nau feinga ke ki ai ke liliu e Konisitūtone. Hā hono kovi kapau 'oku 'ave ki he kakai ke fai ha talanoa pea 'omai 'a e fakakaukau 'a e kakai pea 'osi. Na ke 'oatu he, 'a e kole he Feitu'ú na ke fai pē ha ki'i *consultation* fofola e fala 'i Tonga ni, Tonga ni pē pea 'osi. 'Ikaí ke mou tali.

Minisitā Polisi 'oku ou tokanga ki ho'o 'omi 'anenai 'o ke fakamanamana'i 'o taku 'o pehē 'oku ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ta'epau kakai, Ko e Pule'anga eni 'o e kakai. 'Oku 'ikai totonu ke mou ilifia ki he kakai. Kapau 'oku mou tui ko e Pule'anga 'o e kakai. Fili 'e he kakai ma'a e kakai mo e Palēmia 'a e kakai. Ko e hā 'a e me'a kuo hoko? Mou ilifia ki he me'a ki he kakai. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku hoko? Ko e hā e me'a kuo hoko 'i he tu'usi 'a e *cable* 'i tahi. Mou ō 'o fakatotolo'i.

Ko e hā ‘a e me’a kuo hoko? ‘Oku fa’ifa’iteliha ‘a e Potungāue Ako. Mou tokanga kimoutolu ki ai? Mou me’a ki he ‘u me’a ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Sea. Ko e ‘u me’a mo’oni eni. ... ki he ..

‘Eiki Palēmia: Sea! ‘Oku mau kei fakaongoongo atu pē ki he Feitu’u na.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ke me’a ki hē? Fakaoli. Ka ‘ikai pea ‘omai ‘a Mapa masi’i Sea, fakamolemole ke sivi mu’a. Pea kapau ‘oku ‘i ai me’a ‘oku hoko kia nautolu, pea ‘ave ki he fale vale, (hūfanga he fakatapu). He kuo ‘alu pē ‘a e taimi, te tau to e vale kotoa he Fale ni. Ko e ngāue ‘a e fa’ahinga Pule’anga ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Fakafofonga Nōpele Vava’u. Kuo ‘osi ho taimi, na’a ku tānaki atu ho’o miniti ke to e lahi ange.

Lord Tu’ilakepa: Pea ko e hā leva ‘etau me’a ‘e fai?

‘Eiki Sea: Ko ‘etau liliu ‘o Kōmiti Kakato ...

Fehu’ia hā ‘aonga liliu ‘a e Fale ‘o Kōmiti Kakato koe’uhi ko e hoha’a mei he fonua

Lord Tu’ilakepa: Sea! Ko e hā koā hono ‘aonga ‘etau liliu ‘o Kōmiti Kakato? Pea ko e hā leva ‘etau me’a ‘e fai?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘etau ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku hoha’a ‘a e fonua ki he ta’eō ange ‘ikai ō ange ‘a e Pule’anga ko eni. Ko e hā? Te mau ō atu ā ‘o fāta moutolu tahataha ki he ngaahi kolo. ‘Aneafi, na’e tangi mai ‘a ‘Eua.

‘Eiki Sea: Fakafofonga! Kuo ‘osi ho’o taimi.

Lord Tu’ilakepa: Mālō!

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ho’o fakamalanga. Hou’eiki! Ko e fakamalanga eni pea mo e kole ‘oku tuku atu ki he Pule’anga. Pea ko e tali ē kuo ‘osi me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia pea mo e ‘Eiki Minisita Pa’anga. Kole atu ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. (**Liliu e Fale ‘o Kōmiti Kakato**)

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e ‘Afio ‘a e Ta’ehamai ‘i hotau lotolotonga. Fakatapu heni ki he Hau ‘o e fonua, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu ki he Pilinisi, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Nōpele. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti.

Hou’eiki! Mālō mu’a ho’omou kei fakalaumāalie. Kae Pea pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki! Ko u fakamālō atu ko i he ngaahi ngāue lahi kuo tau situ’a mei ai. Ka tau hoko mai eni ‘etau ‘Asenita. Ka kimu’a ia, ko u fie fakahoko atu kia kimoutolu ‘aki ‘a e ki’i veesi folofola na’a ku lave ki ai kimu’a.

Hou'eiki! Mou fiefia. Te u to e 'ai atu. Mou fiefia 'i he 'Eiki. Te tau hoko leva ki he'etau 'Asenita. 'Oku mou kei feme'a'aki pē eni 'i he 6.1. Fika 9., 2019. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga, 2019.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Pangikē Langa Fakalalakaka Tonga, 2019.

Hou'eiki! Ko 'etau kupu'i lao ia pea mou me'a mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Fokotu'u fakatonutonu ke monomono kupu 6 e Lao

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea! Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e kole pē eni ki ha fakama'ala'ala ko ena na'e tonu ke liliu 'a e kupu 10, 'ai ko e kupu 6 ia 'i he Lao Fakaangaanga ko eni. Mahalo 'oku me'a pē ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 10.3. 'Oku pehē mai. “**'Oku ngofua ki he kau ma'u 'inasi ke tuku kitu'a ha Talēkita 'o e Poate Ki ha taha**” pea 'asi mai leva ai 'a e ngaahi 'uhinga.

'E Sea! Ko e 'uhinga pē 'a e Fokotu'u atu ia Sea. Na'a 'oku tonu pē ke fakalelei'i 'a e fakalea. He 'oku lava lava ia heni ke tau pehē ko e kau ma'u 'inasi 'i ha Poate. Tau pehē, Poate ko eni 'i he Pangikē. Ko e Pule'anga pē ko e *Retirement Fund*. Pea mo e *Retirement* Fakafonua. 'I he tu'u ko ē 'a e kupu. 'E lava pē 'e ha taha ia 'i he kau ma'u 'inasi 'o talamai. Tuli 'a e Talēkita ko ē. Ka neongo, ko e Talēkita ia 'oku ne fakafongonga'i mai 'e ia ha .....

<004>

Taimi 1455-1500

Siaosi Sovaleni: ...tokotaha ma'u 'inasi kehe kā 'e ala lava 'e he kupu ia ko eni ke ne hanga 'o ngāue'aki pehe'i 'a e mafai. Ko e fokotu'u ia na'a lava 'o liliu 'Eiki Minisitā ke pehē 'e lava 'i ha faitu'utu'uni 'a e kau ma'u 'inasi, ko e *shareholders resolution*, kae toki tuku ai kitu'a ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E fakafongonga kātaki ko e kongā 3 ...

Siaosi Sovaleni: Fika 3, ko ia ko e 6 ia ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko fē kongā 'oku ke fokotu'u ke to'o.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e kupu 6 peesi 9 ia, 'a ia ko e kupu 10 (3) (c) a...

Sea Kōmiti Kakato: (a)?

Siaosi Sovaleni: 'Io, (a) 'oku pehē mai foki “**'e ngofua ki ha** ko e 'uhinga 'a e faka'uhinga 'a e motu'a ni 'e lava pē ha taha ia 'o e kau ma'u 'inasi 'o fakahoko mai ke fakamālōlō'i ha Talēkita. Pea hangē ko u lau kapau ko 'etau pehē ko e Talēkita ia 'oku ne fakafongonga'i mai ha ma'u 'inasi (a), 'e lava pē ia 'o pehē mai, 'o mālōlō 'a e Talēkita ko ē 'oku ne fakafongonga'i mai 'a e ma'u 'inasi (b). 'A ia ko 'eku 'uhinga leva ia Sea ke fakataha ko e me'a 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi

kautaha, ko e fakataha ‘a e kau ma’u ‘inasi pē ko e *shareholder* ‘o fai leva ia ‘enau faitu’utu’uni pea toki hoko leva ia, kae ‘oua ‘e fakahoko mai ai ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki’i tokoni atu...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e tokoni eni Minisitā Polisi.

Siaosi Sovaleni: Sai pe mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kātaki pē ‘e Sea ‘oku ou tui pē ‘e lava ke tokoni mai he ‘oku ou kumi au ki he Lao Fakapilitānia ‘oku hā foki ‘i he fakalea fakatonga ‘oku pehē “ ‘e **ngofua ki ha kau ma’u ‘inasi.**” Ko e fakapilitānia ‘oku pehē ia, ***a shareholder may remove a director.*** ‘Oku ‘uhinga pē ia ki ha fo’i ki ha toko taha pē ia, kā ‘oku ou tui pē ‘e lava ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o tokoni mai ai, ‘a ia ko e fokotu’u foki ia ke hoko ko e *resolution* ‘a e kau *shareholders* kā ‘oku ‘ikai ko e *shareholder* pē ‘e taha ki he fo’i tu’utu’uni atu pē ke ‘alu ‘a e Talēkita ko ē pea ‘alu.

Siaosi Sovaleni: Ko ia ko e me’a ia na’e fai ki ai ‘a e tokanga ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea tapu mo e Feitu’u na. Pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, kae fai atu pē ha ki’i fakamā’ala’ala. ‘I he kupu foki ko ení 10 (3) te mou me’a pē ‘oku fakahoko atu ai ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ia ‘e lava ke fakamālōlō’i ai ha Talēkita ‘e he kau ma’u ‘inasi. Ko e ngaahi ngāue hala mamafa ‘a ia ko e *serious misconduct*. ‘Oku ‘i ai pē kupu ia kapau te mou me’a ki he faka’uhinga’i lea, ‘oku ‘i ai hono faka’uhinga’i ai ‘a e ngāue hala mamafa ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu ko ena ‘oku *refer* ai ki he kupu 10, 3 (a), pea ‘oku ‘uhinga leva ia, kuo pau ke ma’u ‘a e ‘uhinga tatau ‘oku tu’utu’uni ‘e he ngaahi tu’utu’uni fakakautaha ‘a e Pangikē, ‘a ia ‘i hono fakapilitānia te tau ‘alu leva ki he *article of association*, ‘a ia ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘e fai ke fakamālōlō’i ha Talēkita, ‘a ia ‘e toki fai ia ‘i he fakataha ko ē ‘a e kau ma’u ‘inasi, pē ko e *shareholders meeting*, pea ‘oku kau leva ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ē ‘i ha me’a ‘e fokotu’u ke fakamālōlō’i ‘aki ha Talēkita. Maau pē ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke, ko e me’a pē hangē mahalo ‘oku ki’i ‘ata ia hangē ‘oku ki’i ta’emahino, kā ko e founḡa ia, kuo pau pē ke fai ‘a e fakataha fakatatau ki he *article of association*, pea ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu 69, 3 ‘o e *association* ‘o e hā koā hono fakalea fakatonga ... tu’utu’uni fakataha ‘a e kau ma’u ‘inasi.

Siaosi Sovaleni: ‘E Sea fakamālō ki he fakamā’ala’ala kae tuku mu’a ke ‘oatu mu’a ha talanoa fakatātā Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Kei hoko atu pē malanga ‘anenai. Ko e tu’u foki ‘i he taimi ni ‘e Talēkita ‘e nima, si’isi’i taha ia. Kapau ‘e to e hū mai tau pehē pē *retirement fund*, pea hū mai pē ko e *national*,

‘a ia leva ko e tu’u leva ‘e ala hoko Talēkita ‘e tolu ‘a e Pule'anga, taki taha ‘a e ongo tama ko ē, ‘a ia leva tau pehē Talēkita ia ‘e nima. ‘I he tu’u ko ē fakalea ‘o e lao, ‘e lava pē ‘e he Talēkita ‘e taha mei he fa’ahi ‘e taha ‘o pehē mai, mālōlō ‘a e Talēkita ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fika 3 fakamolemole tau ki’i mālōlō ai tau toki hoko mai.

Siaosi Sovaleni: Mālō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato (Veivosa *Light of Life* Taka).

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mālō ho’omou kei laumālie lelei, mou feme’a’aki mai he’etau lao ko eni. Hou'eiki, ke u ‘oatu pē ha ki’i me’a si’isi’i pē, fekau’aki pea mo e lao ko eni ‘oku mou feme’a’aki. ‘Oku fiema’u pē ia ke mou mea’i, Ko e Lao ko ia ‘a e *Public Enterprise*, ‘oku kau ia he lao mālohi ‘i he ngaahi lao ‘oku fakahoko. ‘A ia ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku tau feinga ki ai, ke tau lava ‘o tali e lao ko eni, kae lava e ongo *Retirement Fund* ‘o hū mai ki ai. ‘A ia ‘oku ‘i ai foki e fifili fekau’aki, ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke fai mo ha hū ai he taimi ni. ‘I he *Public Enterprise Act* konga 6 felāve’i mo e Lao Ngaahi Kautahá. Kapau ‘oku ‘i ai ha pisinisi ‘a e Pule'anga kuo lēsisita ‘i he Lao ki he Ngaahi Kautahá, kuo pau ke ngāue’aki ‘a e ngaahi kupu ‘o e Laó ni ‘o tānaki atu, kae ‘ikai ko e fetongi ‘o e Laó ki he Ngaahi Kautaha. Uá, fakatatau ki he Konisitūtoné ‘i he taimi ‘oku fepaki ai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Laó ni mo ha ngaahi kupu ‘o ha Lao kehe, kuo pau ke mālohi ‘a e ngaahi kupu ‘o e Laó ni. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e fakakaukau ke fai hono *amend* ‘o e lao ko eni, kae lava ‘o faingofua, pea lava ‘o hū mai,

Lord Nuku : Sea ka u ki’i fakahoha’a atu.

Sea Kōmiti Kakato : ....‘a e ongo *fund* ko eni ki he ‘etau Pangikē. ‘Oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u ke mou feme’a’aki mai, ka tau lava ‘o fakahoko ‘etau fatongia. Me’a mai Tongatapu 3. Na’a tau mālōlō ‘oku lolotonga me’a ‘a Tongatapu 3, ‘osi ko iá pea toki fakahoko atu ‘e Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku : Kole atu mu’a Tongatapu 3 ke u ki’i fakahoaha’a atu au ia ka ke toki me’a koe.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Fokotu’u ke liliu mei he Kōmiti Kakato ‘o Fale Alea

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ko ‘eku fokotu’u atú mu’a ke tau foki ‘o Fale Alea. Koe’uhi ‘oku ‘i ai e fokotu’u ke fai atu...

<008>

Taimi: 1525-1530

Lord Nuku: ki he Fale Alea ‘o fekau’aki pea mo e tēpile ko ‘eni. Pea kapau ‘ikai ke loto ki ai ‘a e Feitu’u na, mau ongo’i ‘ikai ke ‘i ai ha’amau ivi ‘i he Fale ni. Pea ko e ‘uhinga ia e fokotu’u atu Sea ko e kole atu tau foki mu’a ‘o Fale Alea ka mau fakahoko atu ko e me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku faingofua ko e me’a ‘oku faingata’a ke mau hanga ‘o li’aki e Fale ni ko e Fale ‘o e Hou’eiki mei he 1875 ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Mau ongo’i ‘i he ‘aho ni ‘ikai ke kei ‘aonga ‘emau ‘i heni ko e fakafofonga’i ‘a e kakai ‘o e fonua. Makatu’unga ‘i he feme’a’aki kuo fai ho Fale ‘i he ‘aho ni. Pea neongo hono faingata’a ka te mau hū ki tu’a koe’uhī ‘oku ‘ikai ke tali ke ngāue fakataha pea mo e kakai ‘o e fonua.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke fai ‘enau ‘aki e fakapotopoto ke tuha mo e ‘aho ni

Ko e fokotu’u atu ia Sea. Pea kapau he ‘ikai ke tali he Feitu’u na te mau poaki atu. Pea ko u kole atu ‘Eiki Sea kole atu ki he ‘Eiki Palēmia, koe’uhī ko e ngāue ‘o e Fale ni ma’ae kakai ‘o e fonua mau ongo’i ‘ikai ke kei fai ha hounga’ia ‘i he fakahoha’a ‘oku mau fai atu ‘o makatu’unga ko e tangi mai ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘Ikai ke fe’unga ke mau fai ha anga ta’etaau pē anga ta’efaka’apa’apa he Fale ni he ko e Fale ni na’e matua’i he ko e me’a ia ‘oku tala ai ki mautolu na’e ‘ikai ke fili kimaautolu na’e fili’aki kimaautolu ‘a e toto pea mo e pupuha. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e fokotu’u atu pea ko u kole atu ‘Eiki Palēmia, mou fai ha ngāue pea fai fakapotopoto ke taau mo tuha mo e ‘aho ni mo e maama mo e lotu ‘oku taukave’i. Ko e fokotu’u atu ia ‘Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Ke fakahoko kae ‘uhī kae fakahoko atu homau tu’unga ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Ko ia ‘a e fokotu’u Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki tau fakamālō koe’uhī ko e me’a kuo me’a ki ai e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua ka ke me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko u tatau atu pea mo e tēpile ko eni. ‘Ikai ke tali he Feitu’u na. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia.

Tali Palēmia ki he ngaahi hoha’a mei he Tēpile ‘a e kau Nōpele

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki. Ko e, ‘ikai ke tau ‘amanaki te tau a’u ki ha fa’ahinga tu’unga pehe ni. Kai kehe ko ‘etau ‘i heni na’e fili kitautolu ‘e he kakai ‘o e fonua. ‘Oku ou fifili pē ko e hā koā e me’a ‘oku fai ai e tuputāmaki he ko e ‘uhī ko e, ko e lao mo e tu’utu’uni ‘a e Fale ni ‘oku mahino ‘aupito ‘aupito. Na’a mau hū mai ki heni pea ‘oku faka’atā ‘e he lao mo e Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ke mau fakahū mai ha fa’ahinga lao ... Lao Fakaangaanga, ko e lao ia.

Taimi: 1530-1535

'Eiki Palēmia: ... Sea, ko e Lao. Pea ko e anga mahení 'a eni pē ko ē hangē ko ia 'oku mou mea'í, 'oku 'i ai hono founga ke tau 'alu ai. Talu 'etau kamata pea ko u tui ko kimoutolu kātoa e kakai e fonuá 'oku mou fanongo mai ki heni, na'e 'osi mahino pē ia kuo mole laumālie totonu ke makatu'unga ai e fakahoko hotau ngaahi fatongiá. Pea 'oku 'ikai ke, ko e me'a ko ení 'oku lava pē ia ke tau fakamo'oni'i. Talu pē 'etau kamata 'i he ta'u ni mo e 'ikai ke u ongo'i 'e au 'oku toka mālie 'etau folaú. Lava pē ke tala he fakamo'oni'i e me'a ko eni 'oku ou tala atu 'e he kakai e fonuá. Ka he 'ikai ke u to e loto ke u lave ki ai.

Ko 'eku fehu'í, ko e hā e me'a 'oku si'i tuputāmaki ai e Hou'eikí. Ko e hā ha kovi kuo fai 'e he mātu'a ni. Na'a mau ōmai ki heni, Falé ko ení pea 'oku 'i ai 'emau totonu ke fakahū 'a e ngaahi Lao. Pea ko e ngaahi Lao ko iá na'e osi fai hono fakama'ala'ala 'e he 'Ateni Senialé. Ko e tui ia 'a e tēpile ko ení ko e founga lelei fakapotopoto taha ia ke fakahoko'aki e ngāue ko ení koe'uhí he 'oku fakavavevave. Pea 'ikai ngata aí, ko e tokotaha totonu pē eni ke ne hanga 'o fakahoko.

Ko e fehu'i ko ē ki he Hou'eiki Nōpele. Ko e hā ko ā e me'a 'oku, ko e hā e palopalemá. Ko e hā e me'a 'oku mou tuputāmaki aí. Ko e hā ha kovi kuo fai 'e he tēpile ko ení, hala 'ata'atā. Ko 'emau 'i heni, ke fakahoko 'a e loto 'o e kakai na'a nau fili mautolu ki he, na'a tau 'osi malanga he me'a ko ení he Lao ko ení. Ko e Lao ko ení 'oku ma'a pea mahino hono 'alungá mo e hala fonongá. Pea na'a tau 'osi a'u ki he tu'unga, neongo pē 'oku anga fēfē 'etau fonongá ka ko e faka'osí ko 'Ene 'Afíó, Siasoi Tupou 5, Siasoi Tupou 6 ko ia te ne fakamo'oni pē 'oku ne tali pē ta'etalí. Ko e hā leva e palopalemá.

Kapau ko e mafai ia 'oku 'i he 'Ene 'Afíó, ko e hā e me'a ke tau manavasi'i ai. Monū'ia 'oku tau ōmai ke talanoa'i e fonua ko ení 'i he maama, tau monū'ia ai. Ko e poini ko ē 'a e motu'a ni 'oku pehē ni. 'Oua na'a to e faka'atā ke talanoa'i hotau fonuá ha potu kehe. Ko e Falé pē eni. Pea ko ia ko u fakame'apango'ia he tuputāmaki e, 'a e Hou'eiki e fonuá. Ka na'a tau faka'amu pē ke nau kātaki he ko e 'uhinga ia 'enau Nōpele ke nau kātaki lahi ange. Ka ko u kei fifili pē ko e hā ko ā ha fu'u me'a lahi kuo hoko he Falé ko ení kuo tupu ai si'enau tuputāmakí.

Kaekehe Sea 'oku tau fanongo kātoa pē ki he ngaahi me'a na'e ha'u mei he tēpile 'a e Hou'eikí. Mei he Tokoni Sea, pea pehē ki he 'Eiki Nōpele. 'Oku, mahalo pē 'oku nau fie'eiki. Pea 'oku mo'oni pē ia ko e Hou'eiki kinautolu. Ka ko u tui, ko e founga ko ē te tau melino aí, ke fai pē 'etau talanoá 'i Falé ni. 'Ikai te u to e lave au ki he kuohilí mo e hala fononga na'e fou mai ai e motu'a ni mo e Kau Hou'eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga e Kakai na'a mau fononga fakataha mai. Ngaahi me'a tatau pē mo eni. 'I ai e ngaahi *issue* ia na'e to e fu'u vevela ange ka na'e fai pē hono talanoa'i, talanoa'i pē.

Ko e tukuaki'i foki 'e he mātu'a ni ko e pehē 'oku tau fu'u tokolahi. Pea 'oku 'osi 'i ai pē 'emau tali 'amautolu ki he poini ko iá. Pea na'e 'i ai e taimi ia na'e tokolahi e tēpile ko ē, ko e me'a tatau pē na'a nau faí. 'I he 'aho ni, kuo nau hanga 'o tukuaki'i e mātu'a ni koe'uhi ko 'etau tokolahí. Ko e 'uhinga 'o 'etau tokolahí he na'e fili 'e he kakaí ke tau tokolahi. Ko e 'uhingá ia ke tau tokolahi

ke tau ōmai ‘o fakalele fonua ko ení. Pea ko ‘etau ‘i hení, ko e *mandate* na’e ‘omai ‘e he kakaí kiate kitautolu. Ko e Lao na’a tau hanga ‘o fakahū ‘a ia ‘oku fai ai ko ē ‘enau hoha’á, na’e ‘osi fakamahino mai ‘e he ‘Ateni Senialé pea ko u tui ‘oku fanongo mai ‘a Tonga ni mo māmani ki hono fakama’ala’ala ‘e he ‘Ateni Senialé. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e taha,

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Palēmia.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia ‘uma’a e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Ko u tui ko e tokanga lahi ia e Hou’eiki ki he ‘ikai ke fanongo mai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Pē ki, ‘e Fakafofonga, ‘oku mau fanongo atu.

<001>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Palēmia: ... ‘oatu. Ko e ‘osi eni ko e anga eni ‘emau aofangatuku hili ‘emau fanongo. ‘Oku lolotonga lele e *consultation* pea ‘oku ‘atā pē ke ‘omai hanau pepa fokotu’u pepa mai ‘omai pea ‘omai ki heni ke tau alea’i pea ‘osi ko iá te tau kakato heni he taimi ko ē ‘omai ai e ola ‘o e *consultation* he ‘ikai ke pehē ke ‘omai pea tau faitu’utu’uni. Ko e hā leva ha me’a ‘oku maumau ai. Pea ko u faka’amu pē au ia te nau faka’apa’apa’i e 'Ateni Seniale he ko e 'Ateni Seniale ‘oku kau he Fakataha Tokoni. Pea ko u tui ko e mēmipa ko ē e Fakataha Tokoni he ‘ikai te ne ala pā’usi’i ‘a hono fatongia.

Ka ko u fakamanatu atu kia kimoutolu ko e taha e fatongia mahu’inga e tokotaha ko ení ko ‘ene kau ki hono fale’i e Tu’i. Ko e *dissolution* ko ē na’e faí te u fakahā atu e me’a ko ení na’e fiema’u he ‘Ene ‘Afīō ‘a e fale’i ‘a e 'Ateni Seniale. Pea ko u to’a’ia ‘i he fale’i na’a ne faí he ko u tui au na’e ‘i ai e ni’ihi na’a nau fakakaukau ‘e fēhangahangai ‘e manavasi’i ‘a e 'Ateni Seniale ka ne ‘oatu ha fa’ahinga fokotu’utu’u pē ko ha fakakaukau ki he ‘Ene ‘Afīō ‘o na fēpaki mo ‘Ene ‘Afīō. Pea ko u tangane’ia ‘i he fale’i na’e fai he 'Ateni Seniale pea mo e tali he ‘Ene ‘Afīō tali lelei ‘a e fale’i ko iá.

‘E ‘Eiki Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko e pehē ko ‘etau fai e me’a ni ko e pehē, ko e loto ko e loto eni homau lotó eni kae to e fēfē ko homau loto eni. Te mau to e ōmai mautolu ‘o to e tauhi vaha’a mo fakahōhō loto? ‘Ikai ! Ko e mo’oni eni ‘emau fakakaukau ‘oku fai ‘aki homau fatongia. Kae me’apango pē ko e ‘ikai tuputāmaki e Hou’eiki ‘ikai ke tau ‘amanaki te tau a’u ki ha tu’unga pehē ka neongo ia tau hoko atu tautolu ‘etau talanoa he ‘oku tau kakato pea ‘oku ou tui ‘e to e ki’i vave ange ‘etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Hoko atu ‘etau talanoa ki he’etau laó.

Sāmiu Vaipulu: Sea ke u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 15.

Kole ke mālōlō ‘a e Fale

Sāmiu Vaipulu: Fakahoha’a atu. Tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Ko e kole pē eni ia ‘Eiki Palēmia tau tuku tau toki foki mai ‘auhu tau vakai ki he me’a ko eni ‘e lava pē hono talanoa’i he ‘ikai ke fu’u pehē pē. Ko e kole atu pē ia ki he Feitu’ú na tau tuku tau toki foki mai ‘auhu hoko atu. Faingofua pē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Polisi.

Poupou ki he fokotu’u ke mālōlō ‘a e Fale

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’ú na Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko u tu’u pē ke poupou ki he fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai pea ko ē kuo faka’ilonga mai mei Taumu’a ko hono ‘uhinga neongo pē Sea ‘oku fakalao ke hoko atu e Kōmiti Kakato ia ‘oku ma’u e, ‘a e fika. Ka ko ē kuo ‘osi kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e tēpile ‘o e kau Nōpele he me’a kitu’a. Pea ko e ‘asenita ko eni ‘oku ‘omi ki he Kōmiti Kakato Sea ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e kaveinga ia ko ē na’e fai ai e fēme’a’aki he miniti ‘e 15 kuo ‘osi. ‘A ia ‘oku fakapotopoto ange Sea ke tau foki tautolu ia ‘o, kapau he ‘ikai ke tau hoko atu he ‘asenita pē ko ē na’e ‘omai ki he Kōmiti Kakato pea tau foki ā tautolu ki Fale Alea ke fakahoko ai e ‘ū fēme’a’aki ko eni. Pea ko u poupou pē au neongo ‘oku ma’u e fika Sea ka ‘oku tau kei faka’apa’apa pē ki he Hou’eiki Mēmipa ko ē.

Fakahalaki ‘a e tukuaki’i ‘oku fie’eiki e Pule’anga

Ko u to’o pē au ki’i miniti nounou ko eni Sea ke fakahalaki ‘oku ‘ikai ko ha Pule’anga eni ia ‘oku fie’eiki. Ko e lelei taha eni ko e hau he faingata’a e faitu’utu’uni he taimi ‘oku fai ai e fēpakipaki ka ko e lelei taha eni homau loto. Sea ne ‘i ai e fakataha pehē ni na’e fai ki mu’a pea na’e me’a atu ki ai e kakai kau ai e Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Lolotonga e fakataha hoko e fu’u fo’i māveuveu ‘i loto. Pea mau sio ko ē ki he hisitōlia ‘oku mau tokanga ki he malu e fonuá. Kole mai ke fakataha fēhangaaki e kakaí tu’o tolu ‘ikai ke tali. Kole mai fo’i tu’o taha. ‘Oku mau fifili ko e hā ‘a e ola makehe ‘e ma’u he ki’i fo’i fakataha ‘e taha ko ia mo hono tukuange he letiō ‘e tolu he ‘e kapa mo kāpui e fonuá ni ‘o a’u ki muli. Ko e ola lelei taha ia ‘oku ma’u pea melino foki ‘oku mau tokanga ki ai. Mole ke mama’o ke pehē ‘oku mau fie’eiki pea ko u kole fakamolemole pē talu e lele mai hotau Fale mo hono kia’i holo he ni’ihi ko eni. Tuku fakatafa’aki ‘etau ‘asenita kae tuku pē ke fai ‘enua feinga mo ‘emau fakaai pē. ‘UHINGA IA NA’E ‘IKAI KE MAU TO E LEA AI ‘ANENAI tuku pē ke Sea ke fakaai pē kae kehe ko u poupou atu ki Vava’u ...

<002>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko u fokotu’u atu Sea, ke tau toloi ā ka tau liliu ‘o Fale Alea, ke toki alea’i ai ‘u me’a ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki! Mou me’a kotoa pē ki he me’a ko eni na’e kole ‘a e Nōpele ‘Eua. Neu tuku pē ‘e au ke fai ‘etau feme’a’aki, pea ‘osi pea tau toki liliu ‘o fakahoko ‘ene fiema’u pē Fale Alea. Ka ko u tui ‘oku ‘ikai ha palopalema ia, he ‘okui ‘ikai ha me’a ia ‘e hoko. Hoko atu ho’omou feme’aki ki he Lao ni. Pea te u toki fakahoko atu pē ‘i he taimi ke tau foki ai ki Fale Alea. Mou me’a mai Hou’eiki! Me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga.

Tevita Lavemaau: Fokotu’u atu Sea, ke tau tali ‘a e Lao.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u ē ‘e ua. 11. Ke tau tali ‘a e Lao? ‘Oku pou pou ia. Ko e Lao foki ko eni, ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2019. Kalake Tau pālōti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku laumālie lelei ke tau tali eni ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka. ‘o Tonga, 2019. Fakahā ‘aki ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile. Sea! Loto ki ai ‘a Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vaotau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea! Fakamolemole atu. ‘Oku ou kole atu ke tōloi e Lao. Ke mea’i ‘oku fokotu’u ia ‘e ‘Eua pea me’a ia kitu’a. Ko u fokotu’u atu ke toloi. Toloī ā Sea. Fakapotopoto Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘ene ‘uhinga atu na’e fokotu’u atu. Na’e fokotu’u ‘e he Fakafofonga ‘Eua,’osi ko ia pea hū ia kitu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ange Palēmia!

‘Eiki Palēmia: Ko e Fakafofonga mei ‘Eua. Ko ia na’a ne fokotu’u ke tau pālōti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia!

‘Eiki Palēmia: ‘Osi pē ‘ene Fokotu’u pea hū ia ki tu’a ‘o ‘alu. Ko u fokotu’u atu. Ke tuku atu ha faingamalie ki he Sea ke me’a mai he ki’i toenga ko eni na’a ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fie me’a mai ki ai. Ka tau toki hoko atu

Sea Kōmiti Kakato: Mou me’a mai pe ke tau feme’a’aki ai. ‘Ikai ha me’a ia ‘e hoko. Me’a mai ‘a e Fakafofonga 17.

Fokotu’u ke tali he ko e Pangike Fakalalakaka ‘aonga ia he ngaahi tukui motu

Vaota Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ni. Sea, na’e faka’amu pē foki ‘a e motu’a ni, ke kau ‘i he fakamalanga ‘i he kupu’i lao ko eni. Ko hono ‘uhinga pē ke tau tali Sea ... Ko e ‘uhinga lahi pē ‘a e motu’a ni ia, he ko e kupu’i lao pē eni ‘e 1 ‘oku a’u ange ai ‘a e Pangikē pē ko eni ki ongo Niua. Ko Niua mo Niua’oku a’u ki ai ‘a e Pangikē ia ko eni. ‘A ko e Pangikē Fakalalakaka pē ‘e taha. Pea mahino

mai leva ko e Pangikē eni ‘oku ngāue ma’a e kakai kae ‘uma’ā ‘a e kakai ‘o Tonga. Ko e toenga kātoa ‘a e ngaahi Pangikē Sea ‘oku nau fakalele pē ‘i Tonga ni Ko e ‘uhinga ko ‘enau sio ki ha tupu. Tupu lahi ‘e ma’u pea ‘ikai ko ia pē Sea. **Pea ‘ikai ko ia pe Sea ka ko ‘enau sio kovi** koe’uhi he ‘oku taumu’a komēsiaale. Ko e Pangikē ni, ko e ngaahi Lao ko eni ‘i he fokotu’u ko eni Sea, ‘i he Fika 4 kupu 7 kupu si’i (iii). ‘oku fo’ou. Ka ko e kongā (b) ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i kupu’i lea ko eni. **Fatongia ‘o e Pangikē ke poupu’i ‘a e fakalalaka faka’ikonomika mo Fakasosiale ‘o Tonga.**

Sea! ‘Oku ou fiefia lahi au ‘i he kupu’i Lao ko eni. Ko hono ‘uhinga pē Sea. Ko e taimi ko ia ko Niua ‘oku fu’u mama’o ‘aupito ke foki. He ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e taha, ‘oku ‘ikai fa’a lava ‘a e hangē ko e vete pa’anga mo e ngaahi fatongia ko ia ‘oku fai ‘e he ngaahi Pangikē ko ia ‘i Tonga fakakomēsiaale. ‘Ikai ke lava ‘o fakahoko. Ka ‘e lava ‘o fakahoko ‘o lelei, ‘o kapau ‘e lava ‘a e Lao ko eni ke fakakomesiale Sea **‘o hangē ko ia ko ‘enau faka’amu Sea.** Ko ia Sea, ko u fokotu’u atu ‘e au ke tau tali mu’a ‘a e Lao ko eni, koe’uhi he ‘oku tokoni ki he ngaahi tukui motu. Pea ko e ki’i Pangikē eni e taha Tonga. Mālō si’ene kei fakakakekake hake. Sea! Ko e fokotu’u ia ‘a e motu’a ni, tau tali mu’a ‘a e kupu’i lao ko eni, koe’uhi ko e fakakaukau ma’olunga ia kuo ‘omi ‘e he Pangikē.

<004>

Taimi 1545-1550

Vātau Hui: Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē Sea ka u ki’i hao atu mu’a he ki’i faingamālie ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Taukave feinga Pule’anga ke tokoni’i mo tokanga’i Pangike Fakalalaka mei Fale Pa’anga

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e taha foki ‘a e ‘uhinga ko e lao foki ko eni ‘oku ki’i fekaukau’aki ‘a ia ko e lao ko eni ko ē ki he Pangikē ke hū mai ‘a e ongo *shareholder* ki ai, pea hangē ko ho’o me’a ‘anenai ke to e to’o mo e Pangikē ia mei he lisi ko ē ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga. ‘A ia ‘e to’o ia mei he ngaahi lisi pisinisi ‘a e Pule’anga pē ko e *public enterprise*, fa’a fai ki ai ‘a e fifili hono ‘uhinga ko e natula ko ē Pangikē Fakalalaka ‘oku ‘i ai ‘a e *government agenda* ia ai ke tokoni’i ‘a e kakai, pea ‘oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o fa’a ‘ave ‘a e silini ki ai mo e taumu’a ke tokoni’i ‘a e ni’ihi ‘i he *grassroot level*, pea ko e ki’i palopalema ko ē ai Sea ko e fa’a tukuaki’i ko ē ‘oku ‘alu ‘a e Pangikē ‘o natula komēsiaale ‘a e Pangikē Fakalalaka. Ko hono ‘uhingá pē Sea ko ene kau ko ē ki he *public enterprise*, pea ko e Lao ko ē ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘i he kupu 4 ko e taumu’a ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ia ke *successful business*, ‘a ia ko e kupu 4 ‘oku pehē **kuo pau ke taumu’a kotoa ‘a e ngaahi pisinisi’a e Pule’anga mo e kautaha fekau’aki ke ngāue ko ha pisinisi lelei.**

‘A ia ‘oku natula fakahema pē ke ‘alu ‘o natula komēsiale mo pisinisi, kae tuku ‘a e ngaahi ngāue faka-*humanitarian* na’e fa’a feinga ‘a e Pule’anga ko ē ki ai. ‘A ia Sea ko e taha ia ko ē ‘a e lelei ko ē ‘a e feinga ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ke hū mai ‘a e ongo *shareholder*, ko ē pea ke to’o ia mei he lisi ko ē ‘a e Pule’anga kae ‘ave ki he ngaahi pisinisi kae lava ke tokoni’i mo tokanga’i mei Fale Pa’anga. Ko e anga ia ‘o e fakakaukau Sea pea mo e pou pou ki he lao ko eni ‘a e Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku pehē ‘a e ki’i malanga ke fakamā’ala’ala Sea, natula mo hono fa’a tukuaki’i ‘o pehē ‘oku ‘alu ‘a e Pangikē Fakalalakalaka ia ‘o natula pisinisi. Ko e taha eni he ngaahi feinga ki ai Sea. Mālō he faingamālie Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā *Trade*.

Taumu’a e Lao ke fakaivia Pangike Fakalalakalaka ke ne fakatupulaki sekitoa ta’efakapisinisi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu pea mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa. Na’a ku fakahoha’a atu ‘i he *issue* tatau ko eni kimu’a. Ko e ‘ū Pangikē kotokotoa fakakomēsiale ‘i Tonga ni, ‘oku ‘ikai ke nau hanga ‘e nautolu ia ‘o tali ‘a e tokoni’i ‘a e kau masiva hangē ko ia ko e kau ngoue, kau lālanga mo e kau toutai. ‘Oku ‘i ai hono makatu’unga Sea, ko hono makatu’ungā he ko e kakai ko eni ‘oku *consider* ia ‘e he kau Pangikē Fakakomēsiale ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi pisinisi kā ‘oku ui pē nautolu ia ko e *informal*, hangē ko ē ‘oku ‘ikai ke toka’i kinautolu he ‘oku ‘ikai ko ha sino *formal* ko ha pisinisi ke ‘i ai ha’ane laiseni. Kā ko e Pangikē Fakalalakalaka ko e Pangikē pē ia ‘e taha ‘i Tonga ni ‘oku ne kei tali ‘a e kakai ko eni ‘e tolu kā ko e ma’u’anga mo’ui ia pēseti ‘e meimei 90 ‘o e fonua ko eni. Pes ko e ‘uhinga ia ‘a e me’a ‘oku ou pou pou lahi atu ai mo fakamālō atu pē au ki he Pangikē ko eni. ‘E nau kei nofo ‘i he fakalukufua ‘oku nau feinga ke nau fakakomēsiale kā ko nautolu pē taha ‘oku nau kei ala mai ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko eni ki he kakai masiva ‘o e fonua kā ‘oku ou fakamanatu atu ko e kakai ko eni ko e pēseti eni ‘e 80 ki he 90 ‘o e ma’u’anga mo’ui ‘o e Tonga.

‘I he ‘ene pehē Sea ‘oku ou fie fakamanatu atu ko ‘etau silini 14.5 miliona ko ē na’e fakahū ‘i he tukuhau ‘a e kakai, na’e ‘omai ‘o ‘ave ia na’e ‘ikai ke ‘ave ia ki he *BSP*, ‘e’ave ki he *ANZ* pē ko e ngaahi Pangikē ko ē. Na’a tau ‘ave kotokotoa ia ki he’etau Pangikē ‘oku ui ko e Pangikē Fakalalakalaka. Koe’uhí he ko hono fatongia fakalalakalaka kotoa ‘o e fonua, ‘oku ‘ikai ke ‘alu pē ia ki he kau komēsiale, ‘oku nau kamata kinautolu mei he kakai fakava’e faka’ofa taha ‘o e fonua ko eni. Pea neongo ‘oku pehē mai ‘e he ngaahi pangikē kehe ia ko e kakai ia ko ena ‘oku fu’u fakatu’utāmaki ke tau ‘oange ki ai ha fa’ahinga nō koe’uhi ko honau tu’unga faka’ikonōmika ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi *formal business*, ‘oku ‘ikai ke ‘iai ha’anau laiseni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau ngaahi tu’unga pehē. Kā ‘oku kei kīkīvoi pē ‘a e Pangikē ko eni ke nau hanga ‘o fai ‘a hono fakaivia kinautolu. Ko e makatu’unga ia Sea ‘a e feinga’i mai ‘a e fu’u ivi lahi ‘o e fonua ‘a ia ko e kau *retirement* ko e kau ngāue ko e kau Tonga ke ‘omai ‘enau silini ko eni ke fakahū mai ke fakaivia ‘a ‘etau Pangikē ko eni ‘oku ...

<005>

Taimi : 1550-1555

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘oku fakahoko ai ‘etau tokoni fakalūkufua mei he kakai faingata’a tahá ’o a’u ki he’etau kau pisinisi Tongá. Pea ‘i he’ene pehē, Sea, ‘oku ou kau he

poupou atu ki hono fakahū mai ‘a e ivi mālohi ko ení, ko e ivi ‘o e kakai ngāue Tongá, ‘a ia kuo ‘ova he 100 tupu miliona, ke fakahū mai ki he pangikē ‘a e kau Tongá, pēseti e 80 ‘o kau ai pē e kau komēziale Tongá, mo e ni’ihi kehe. Pea ko ia ai, Sea, ‘oku ou poupou lahi atu mo fakamālō atu ki he pangikē ko ení, ‘i ai e taimi e ni’ihi ‘oku tau fakaanga’i, ka ‘oku ou ‘ilo’i ko e pangikē pē eni ‘oku ne hanga ‘o si’i kei mateaki’i ‘etau kau toutaí, mo e kau ngoué, pea mo e kau lalangá. Ko ia, Sea, ‘oku ou kole pē ke u poupou atu ki he fo’i Lao ko ení, ke feinga’i mu’a ke si’i tali, ke fakaivia e pangikē ko eni ke to e lahi ange, ka ne lava ‘o fakaivia ‘a e fu’u pēseti lahi taha ‘o e fonua ni, ‘a eni ko eni ‘oku ‘ikai ke tau fa’a lau ko e kau komēziale, pē ko e kau pisinisi. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, me’a mai, Ha’apai 12.

Mo’ale Finau : Tapu pea mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui, ‘Eiki Sea, ‘oku matangi lelei pē e Fale ni. ‘Ikai te u tui au ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko he Fale ni. ‘Eiki Sea, ‘oku ou poupou ki he Lao ko ení, ‘Eiki Sea, ‘i he ‘uhinga ko’eni. Te u kole ki he kau ma’u mafai ko ē, ‘a ē ‘oku ou tui ‘e pau ke fokotu’utu’u ‘e he Pule’angá, ko e ‘uhingá he ko e pangikē foki ‘oku mavahe ia mei he Pule’angá. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ia ha *detail* ko e hā, ‘e anga fēfē ha fetu’utaki ‘a e ngaahi vīsone ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā, mo e pangikē, he ‘e mavahe foki ia mei he Pule’angá. Pea ‘oku ou

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ko e Pangikē ‘oku ha’u ia ‘o nofo he malumalu e Minisitā Pa’angá.

Mo’ale Finau : Ko ia, mahino ia kiate au. Kae tuku pē ke u fakahoha’a, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā, ko e pēseti ko ē e 80 e kau lalangá, ‘Eiki Sea. Ko hono mo’oni, kapau te tau ‘eke he ‘aho ni, ‘ikai ke ‘i ai ha’anau me’a malu’i ia ‘anautolu ‘e a’u ki he me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he pangikē. Mahino foki, ‘Eiki Sea, kuo pau pē ke kei pukepuke ‘a e ki’i tafa’aki faka-komēziale, ko e ‘uhingá foki ke ‘uhinga lelei’a e me’a ko e pangikē. Kiate au, ‘oku ‘ikai ke *fair*, ‘Eiki Sea, ke ‘ai e pangikē ke mole. ‘I he taimi tatau, ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha palanisi ke lava ke tau sio atu ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga mo’ui ‘i he kakai e fonuá. He ‘oku fakafanongo.. Ko e pēseti e 80 ko ē, ‘Eiki Sea, .. ‘Oku ke mea’i, ‘Eiki Sea e ki’i kautaha pangikē ko ē ko e *SBPD* hā? ‘a e lahi ko ē ‘enau *interest* kae kei ō pē e finematu’a ia ki ai. Pēseti e 20, pēseti e 25, pea te ‘eke atu. Fēfē e Pangikē Fakalalakaka ‘oku pēseti e 4? Talamai ‘e ia ia. Me’á e ‘oku pēseti e 4, ka ‘oku māhina ia e 6, ‘eku tali. Kae hā e ia, neongo ‘ene mamafá, ka ‘oku ma’u mai pē ‘eku ki’i lalangá he fo’i mōmeniti pē ko iá. Ko ia ‘oku ou kole pē au ki he tafa’aki ko eni, ‘Eiki Minisitā, ‘ikai ke u to e lau ‘e au e Laó. ‘Oku mahino kiate au ‘oku mahu’inga. Mahu’inga ke fai ha fa’ahinga *activity* ‘a e Pule’angá, ke ne hakeaki’i e kakaí. ‘Oku faka’ofa e kakai ia ko ē pēseti e 80. Ko e kolé ke’ai mu’a ha fa’ahinga *strategy* koe’uhí ke fakapalanisi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea kātaki mu’a kau ki’i tokoni atu ki he

Sea Kōmiti Kakato : Tali e tokoni ko ení, 12?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ‘e ki’i vave pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kuo u mea'i 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e Fakafofongá, koe'uhí he ko e taimi lahi, pea kapau 'e ki'i fehālaaki, pea ke ki'i fakatonutonu mai pē, 'e Fakafofonga. Ko e neongo pē 'oku 'i ai 'etau ngaahi tokoni ki he kau lalangá, mo e kau toutaí, pea mo e kau ngoué, ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki aí, 'oku fu'u tuai, pea 'i ha tu'unga 'oku fu'u faingata'a. Hangē ko ho'o me'a ki aí, hangē 'oku 'alu a'u 'o mahina e 6. 'Oku ou fie tokoni atu pē. 'Oku hanga 'e he Minisitā Pa'anga 'o ui atu e ni'ihi 'i he Kapineti, 'o 'omai e ngaahi Potungāue, ke fatu ha fokotu'utu'u fo'ou ke vave ange pea holo ange 'a e fiema'u ko ē 'a e pangikē. Ki'i tokoni atu pē ia, kātaki.

Mo'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea. Ko e tali fakatuputupu langi e. Mai e kulupu ke fatu, fakafeta'i, ko e tokoni lelei ia. Ko e me'a ia 'oku tau loto ki ai. Sea, kimu'a ke u nofo ki laló, 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu ke tau hanga mu'a 'o fakatokanga'i 'a e ni'ihi ko 'eni 'i he 'uhinga pē ko 'eni 'e taha. Ko e pēseti 'e 80, 'oku mou 'ilo 'a e me'a 'oku nau *contribute* ki he Pule'anga ...

<006>

Taimi: 1555-1600

Mō'ale Fīnau : ...lahi faufaua, ke 'oua mu'a na'a tau ta'ehanga 'o fakatokanga'i 'a e ivi ko ia. Neongo ko e lālanga, Sea, 'i he tuliki kehekehe e fonuá, 'oku nau *drop in* 'enau ki'i me'a ai, 'o a'u ki he 'enau fānau 'i 'api he 'enau foki, neongo 'a e fusimo'omó ka 'oku nau tauhi 'enau fanga ki'i fānau 'o ako'i, ko e *product* ko iá ko e *product* ia 'oku *eternal*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki mu'a ka u ki'i tokoni atu. 'Oku mahu'inga ka u ki'i tokoni atu pē kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Tali e tokoni ko ení?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ki he me'a ko ia 'oku ke me'a mai ki ai. Na'e toki 'osi eni 'a e hanga 'e he Pule'angá 'o fokotu'u ke faka-*formalize* pē fakapapau'i 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku hoko *priority* 'a e Pule'angá 'i he fo'i ta'u 'e 3 ko eni. Koe'uhí ko e malanga ko ia 'oku ke fai maí 'e Fakafofonga, pea koe'uhi ko e ngaahi lipooti kuo mou fakahū mai 'i ho'omou ngaahi Lipootí ki he Falé ni, na'e 'ilonga 'aupito ho'omou lipooti ko ia. Pea na'e makatu'unga ai 'a e fai 'a e Tu'utu'uni 'a e Kapinetí, ke 'ohake 'a e fiema'u ko ená, ke kau ia 'i he makatu'unga fika 'uluaki taha, ko e kumi mo'ui 'a e kakai ko ena 'oku ke lave mai ki ai. 'Oku ou fie tokoni atu pē ke ke mea'i.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'E lava pē ke u ki'i tokoni atu?

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e ki'i tokoni nounou pē, ka 'oku mahu'inga pē na'a toe ngalo 'a e poini ko ia. Ko e fakalea ko ia peseti 'e 80 'o e kakaí he *informal*, 'oku 'ikai ke mei mo'ui 'a e *formal sector*, ko e fo'i peseti 'e 80 ko ē. He ko nautolu 'oku o 'o fakatau, 'o ma'u ai 'a e mo'ui

ko ia 'a e *formal sector*. 'Oku ou talaange ki homau ki'i koló, ko e fo'i falekoloa ko eni 'e 2 ko eni hotau kāinga ko ia mei muli 'oku lele ai, ko hai 'oku o 'o fakatau ai? Ko kimoutolu, ko e me'a ia 'oku nau mo'ui lelei ai ko ho'omou o 'o fakatau ai. Ka kapau te mou 'ai hamou ki'i falekoloa pea mou to e fakatau ai, te nau tupu hake 'o ki'i fakalaka ange 'enau mo'ui he kaha'u. Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, tui homou kote. 'Eiki Minisitā Touta, 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke fie tokoni ki ai?

'Eiki Minisitā Toutai : Tapu mo e Feitu'u na Sea, pehē foki ki he kau Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Ikai, ko e tokoni pē ke pou pou atu ki he Lao ko ení, koe'uhi he 'oku tokoni lahi eni ki hono fakaleleli'i ko ia 'o e founa ko ia 'oku ngāue'aki ki he nō pea na'e lava ...

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki, mou kātaki, tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakaʻānua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi. Mou me'a hake ai pē ki 'olunga ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'e he 'Eiki Sea e Fale Alea 'a e fakataha'anga ni)

<008>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea